

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Mesâil-i Nâfi' b. Ezrak Bağlamında Standart Dilin Kaynakları

Mapping the Dialect Density of the Qur'an: Sources of Standard Language in the Context of Mesâil Nâfi' ibn al-Azraq

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Sümeyye Revşen OKUMUŞ

Arş. Gör. | Res. Asst.

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap
Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Hitit University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences,
Arabic Language and Rhetorics

Çorum | Türkiye

srevsenokumus@hitit.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1466-6263>

Fatma YALNIZ

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı

İstanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Sciences, Department of
Basic Islamic Sciences, Tafsir

İstanbul | Türkiye

fatma.yalniz@medeniyet.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3152-7094>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 10.01.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 03.06.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

Atıf | Cite As

Okumuş, Sümeyye Revşen-Yalnız, Fatma. "Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Mesâil-i Nâfi' b. Ezrak Bağlamında Standart Dilin Kaynakları". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 456-481. <https://doi.org/10.14395/hid.1617642>

Yazar Katkı Oranları:

Araştırmanın Tasarımı : Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Veri Toplanması : Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Araştırma -Veri Analizi-Doğrulama : Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Makalenin Yazımı : Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi : Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu makale İlk Dönem Garibu'l-Kur'an Literatüründen Hareketle Kur'an Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Atâ b. Ebî Rabâh Nüshası ve Mesâilü Nâfi b. El-Ezrak Bağlamında adlı 223K941 numaralı TÜBİTAK 1002-A projesinin yaygın etkilerinden birisi olup TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:

Conceptualization : Author-1 (% 50) - Author-2 (%50)

Data Curation : Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Investigation-Analysis-Validat : Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing : Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing - Review & Editing : Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article is one of the dissemination outputs of the TÜBİTAK 1002-A project numbered 223K941, titled "Mapping the Dialect Density of the Qur'an Based on the Early Gharib al-Qur'an Literature: In the Context of the Copy of 'Atâ b. Abî Rabâh and the Masâ'il of Nâfi' b. al-Azraq", and has been supported by TÜBİTAK. We extend our gratitude to TÜBİTAK for its support of the project.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Mapping the Dialect Density of the Qur'an: Sources of Standard Language in the Context of Mesâil Nâfi' ibn al-Azraq

Abstract

The standard language of Arabic was established in the early period. Nevertheless, there is no consensus regarding the origins of the common language. Indeed, some scholars have stated that the standard language is derived from the common literary language of the Jahiliyya period. The prevailing scholarly consensus posits that the Quraysh dialect served as the standard language, while concurrently acknowledging the role of the Mudar dialect, the progenitor of the Quraysh, in the genesis of the common Arabic language. In the subsequent period, the existence of dialects other than the Quraysh and Mudar dialects in Jahiliyyah poetry and the Qur'an was also accepted. Conversely, the role of the Qur'an in the development of the standard language remains to be delineated. The present article posits the hypothesis that each of the sources has the potential to contribute to the establishment of the standard language. With this motive, in this article, Nâfi' ibn al-Azraq's (d. 65/685) *Masâ'il* is accepted as a current and valid data source in determining the position of each of these sources and the Qur'an in the standardization process of the Arabic language. In this context, the objective of the present article is to identify and map the various dialects in Nâfi' ibn al-Azraq's *Masâ'il*, demonstrate the value of the poetic language of the Jahiliyya poets, the Mudar language, the Quraysh dialect, the Qur'an, and other Arabic dialects, which are regarded as the principal elements in the standardization process of the Arabic language. From this perspective, the article's underlying assumption is that the Qur'an, in conjunction with other sources, played an active role in the formation of the standard Arabic language, employing deliberate dialectal variation to construct a unified linguistic form. In this article, the data were processed and presented using a literature review and content analysis technique based on phenomenology and grounded theory designs of qualitative research.

A review of the extant literature in this field reveals that the data is not focused on the problem addressed by the article and that the data obtained from *Masâ'il*, the source of the article, has not been processed for this purpose. Consequently, it is hypothesized that this study will address the lacuna in the extant literature. The present study posits that Nâfi' ibn al-Azraq's *Masâ'il*, regarded as one of the most antiquated sources in the domain of *garīb al-Qur'an* based on Ibn 'Abbas, is concomitant with dialects. Firstly, the potential validity of the claim is discussed, and the article's problem is addressed by processing the data in this direction. Firstly, *Masâ'il* is analyzed based on the printed works; *al-Kāmil* by al-Mubarrid (d. 286/900), *al-Waqf wa'l-ibtida* by Ibn al-Anbārī (d. 328/940), *Mu'jam al-kabīr* by al-Tabarānī (d. 360/971), and *Itqān fī 'ulūm al-Qur'an* by al-Suyūṭī (d. 911/1505). Secondly, Aisha Abd al-Rahman's work, in which she edited the existing copies of *Masâ'il* in Zahirīyya and Dar al-Kutub al-Misriyya and published them under the title *al-I'jāz al-bayān fī al-Qur'an*, is also among the main sources consulted. Furthermore, the manuscripts of *Masâ'il* in the Istanbul Murad Molla Library and the Baghdadli Vehbi Efendi Department of the Süleymaniye Library were also examined. As a result of a comprehensive analysis of the isnads of the *Masâ'il* sources that were examined, nine separate *isnads* attributed to four Tabi'ī scholars from Ibn Abbas emerged. Subsequently, a total of 21 tribes were identified through a process of classification, whereby poets whose names were explicitly mentioned in the poems were identified. The content of some poems and *garīb* words has also been analyzed. The genealogical tree of the identified tribes was then constructed, with the descendants of Mudar, the ancestor of Quraysh, and those who did not, being taken into consideration. A map was subsequently created through the process of determining geography.

Following a thorough analysis, it has been ascertained that approximately 10% of the Qur'anic language is derived from the Quraysh dialect, approximately 60% is attributed to the Mudar dialect, which encompasses the Quraysh dialect, and the remaining 40% is characterized by dialects belonging to other Arab tribes. It has been observed that the Qur'an has created a common language that is more effective and inclusive than the literary language created by poets. Furthermore, many poets have included the dialect of their tribe in the sacred discourse. The Qur'an was propagated among the Arab populace by presenting a doctrine that resonated with their pre-existing beliefs, thus exerting a profound influence on the indigenous population and ultimately spreading across a vast geographical expanse.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Tafsir, *Garīb al-Qur'an*, *Masâ'il Nâfi' ibn al-Azraq*, Standard Language, Dialect, Poem.

Kur'an Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Mesâil-i Nâfi' b. Ezrak Bağlamında Standart Dilin Kaynakları

Öz

Arap dilinde standart dil erken dönemde varlığını göstermiştir. Ancak görüşler ele alındığında standart dilin kaynakları hakkında müşterek bir kanaate varılamamaktadır. Nitekim kimi âlimler standart dilin kaynağını; Câhiliye dönemi ortak edebi dil olduğunu ifade etmişlerdir. Kimileri Kureyş lehçesinin standart dil olduğunu,

kimileri ise Kureyşin de atası olan Mudar lehçesinin, ortak Arap dilinin oluşumunda temel etken olduğunu savunmuştur. Sonraki dönemde Câhiliye şiirinde ve Kur'ân'da Kureyş ve Mudar lehçesi dışında lehçelerin varlığı da kabul edilmiştir. Öte yandan standart dilin oluşmasında Kur'ân'ın konumu da belirlenmemiştir. Bu makalede sözü geçen kaynakların her birinin standart dilin oluşmasında etkili olabileceği kabul edilmiştir. Bu saikten hareketle Arap dilinin standartlaşması serencamında bu kaynakların her birinin ve Kur'ân'ın konumunu belirlemek için uygun ve kadim veri kaynağının Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) *Mesâil*'i olduğu görülmüştür. Bu bağlamda makalenin amacı, Nâfi' b. Ezrak'ın *Mesâil*'inde yer alan farklı lehçeleri belirleyip haritalandırarak Arap dilinin standartlaşma serencamındaki temel unsurların (Câhiliye şairlerinin oluşturduğu şiir dili, Mudar lehçesi, Kureyş lehçesi, Kur'ân ve diğer Arap lehçeleri) değerini göstermektir. Buradan hareketle makalenin varsayımı, standart Arap dilinin oluşmasında diğer kaynaklarla birlikte Kur'ân'ın etkin olarak rol aldığı ve farklı lehçeleri de bilinçli bir şekilde kullanarak bir dil inşa ettiğidir. Bu çalışmanın konusu ve amacına uygun olarak, nitel araştırma yönteminin fenomenoloji ve gömülü kuram desenlerine dayalı bir literatür taraması ve içerik analizi tekniği kullanılarak veriler işlenip sunulmuştur.

Bu alandaki literatür incelendiğinde, verilerin makalenin ele aldığı problemi merkeze almadığı ve makalenin kaynağı olan *Mesâil*'den elde edilen verilerin bu amaçla işlenmediği görülmüştür. Bu sebeple çalışmanın literatürdeki boşluğu dolduracağı öngörülmektedir. Bu çalışma, İbn Abbas'a dayandırılan garibu'l-Kur'ân alanında en eski kaynaklardan biri olarak kabul edilen Nâfi' b. Ezrak'ın *Mesâil*'inin de lehçelerle ilgili olduğu iddiasını dile getirmektedir. Söz konusu iddianın öncelikle imkânı değerlendirilmiş, bu doğrultuda işlenmiş verilerle makalenin problemi ele alınmıştır. İlk olarak *Mesâil*; Müberred'in (ö. 286/900) *el-Kâmil*, İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) *el-Vakf ve'l-ibtida*, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemü'l-kebîr* ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserleri esas alınarak incelenmiştir. Bu dört eser, *Mesâil* rivayetlerinin yer aldığı klasik dönem matbu eserlerdir. Söz konusu dört esere ilaveten Ayşe Abdurrahman'ın *Mesâil*'in Zahirîyye ve Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye'deki nüshalarının tahkikini yapıp *el-l'câzû'l-beyân fi'l-Kur'ân* adıyla neşrettiği eseri de başvuru temel kaynaklar arasındadır. Ayrıca İstanbul Murad Molla Kütüphanesi ve Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü'nde bulunan *Mesâil* yazmaları da incelemeye tabi tutulmuştur. İncelenen *Mesâil* kaynaklarının tarihlerine bakıldığında İbn Abbas'tan rivayet edilen dört tabiidinden dağılmış dokuz ayrı isnad tespit edilmiştir. Ardından, garib kelimelerin açıklandığı şiirlerde isimleri açıkça zikredilen şairler tasnif edilerek 21 kabile tespit edilmiş, bazı şiirlerin ve garib kelimelerin de içeriği analiz edilmiştir. Daha sonra tespit edilen kabilelerin, Kureyş'in de atası olan Mudar soyundan gelenler ve gelmeyenlere göre soy ağacı yapılmıştır. Akabinde, kabilelerin o dönemde Arap Yarımadası'ndaki coğrafi dağılımı belirlenerek harita oluşturulmuştur. Bu harita üzerinde kabilelere atfedilen kelime sayılarıyla birlikte lehçe yoğunluğu gösterilmiştir.

Sonuç olarak *Mesâil* rivayetleri özelinde Kur'ân dilinin yaklaşık %10'unun Kureyş lehçesinde, yaklaşık yüzde %60'ının Kureyş lehçesini de kapsayan Mudar lehçesinde, kalan %40'ının ise diğer Arap kabilelerinin lehçelerinde olduğu tespit edilmiştir. Kur'ân'ın şairlerin oluşturduğu edebi dilden daha etkili ve kapsayıcı bir ortak dil oluşturduğu, birçok şairin kabilesinin lehçesini de kapsayarak kutsal söyleme dâhil ettiği gözlemlenmiştir. Kur'ân muhataplarına ait bir şey sunarak Arapların zihinlerine yaklaşmış, böylece hem ilk muhatapları olan Arapları etkileyip büyük bir coğrafyayı kuşatmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Tefsir, Garibu'l-Kur'ân, *Mesâil-i Nâfi' b. Ezrak*, Standart Dil, Lehçe, Şiir.

Giriş

Erken dönemde Arap dilinin standart (ortak) bir dil hüviyetine kavuşması hususunda ortaya atılan görüşler ele alındığında ortak dilin kaynağı veya kaynakları hakkında net bir noktaya varılamamaktadır.¹ Buna ek olarak standart dilin erken dönemde hangi aşamalardan geçtiği ve hangi aşamada tekâmül ettiği meselesini tespit etmenin zorluğu da aşîkârdır. Zira kimi âlimler İslam öncesi nazmedilen Câhiliye şiirinin standart bir edebi dil zemininde üretildiği; bu dilin de dönemin Arapları arasında anlaşma dili olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir.² Hatta şiir ve Kur'ân'ın Arap dilinin temel kaynakları arasında sayılmasının, Kur'ân dilinin sözü geçen eski şiir diliyle aynı, yani Arapların ortak dilinde olduğuna delalet ettiği de söylenmiştir.³ Bununla beraber

¹ Standart dil (standard language) bir dilin yazılı kaynaklarla desteklenmiş, bir veya birden fazla lehçenin sentezi olabilen eğitim, resmi iletişim benzeri alanlarda norm olarak kabul edilen biçimdir. Bu konuyla alakalı bk. Dick Smakman, "The Definition of the Standard Language: A Survey in Seven Countries", *International Journal of the Sociology of Language* 218 (2012), 25-58; Reem Bassiouney, *Arabic Sociolinguistics* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009).

² İbrahim Enis, *Fi'l-lehecâtî'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Enclu, 2003), 31-41; Muhammed Riyad Kerim, *el-Muktedab fi lehecâtî'l-Arab* (Tanta: et-Turki, 1996), 91-105.

³ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, çev. Abdülhalim Neccar (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1983), 1/29-37; Régis Blachère, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî* (Şam: Daru'l-Fikr, 1984), 93, 100-103.

Ferrâ (ö. 207/822), Sa'leb (ö. 291/904), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi önde gelen âlimler, Kureyş lehçesinin diğer lehçelere baskın gelerek zamanla en etkin dil haline geldiğini savunmuşlardır. Zira bu âlimlere göre hac ve panayırlarda oluşan ortam vesilesiyle Kureyş lehçesi, diğer lehçelerden uygun gördüğü kelimeleri alarak edebî standart dili oluşturan temel lehçe olmuştur. Buna binaen söz konusu âlimler Kur'ân'ın da Kureyş lehçesinde nâzil olduğunu ifade etmişlerdir.⁴ Bir diğer görüş ise standart dilin Kureyş'in de atası olan Mudar lehçesi olduğu ve Kur'ân'ın da Mudar lehçesinde indiği yönündedir. Hz. Osman'ın ve Hz. Ömer'in Kur'ân'ın Kureyş ve Mudar lehçesinde olduğuna işaret eden sözleri,⁵ İbn Haldûn'un eski Arap şiir dilinin Mudar lehçesinde olduğuna yönelik ifadeleri, bu görüşleri desteklemiştir.⁶

Yukarıda zikredilen görüşler bütünüyle ele alındığında standart dilin ve dolayısıyla Kur'ân'ın tek bir kaynağı olduğunu ifade ettikleri görülmektedir. Zira her biri Kur'ân'ın; ya şiir dili ya Kureyş lehçesi veyahut da Mudar lehçesi ile aynı dilde olduğunu ifade etmiştir. Ancak erken dönemde yukarıda zikredilen görüşlerin hiçbirisi, ortak dilin ve Kur'ân'ın birden fazla kaynağı olabileceğini dile getirmemiştir. Öte yandan standart dil konusu dışında sadece Kur'ân dilinin mahiyeti hakkında görüş beyan edenlerden bazıları, yedi harf meselesi çerçevesinde Kur'ân'ın tek bir dilde olmayıp yedi lehçede olduğunu söylemiştir.⁷ Geç klasik döneme gelindiğinde ise Kur'ân dilinin yediden fazla lehçeyi barındırdığı iddia edilmiştir. Bunun yanı sıra yine bu dönemde Câhiliye şiirinin tam standart bir dilde olmadığı; şiirlerde şairlerin lehçelerine ait tikel kullanımların olduğu iddiaları da güçlenmiştir.⁸ Hatta son yüzyılda ses ve morfolojik lehçe düzeylerinin kaynakları arasında Kur'ân lehçeleri ve kıraatleri de zikredilmiştir. Zira bu yaklaşıma göre Kur'ân ses ve morfolojik düzeyde birçok lehçeyi barındıran bir dile sahiptir.⁹

Gerekçeleri incelendiği zaman söz konusu görüşlerin birbirleriyle çelişik olmadıkları ve her birinin doğruluk payının olduğu söylenebilir. Zira canlı bir fenomen olmasından dolayı etkiye, değişime ve gelişime her zaman açık olan standart dilin tek bir kaynağından değil kaynaklarından bahsetmek mümkündür. Böylece Câhiliye şiir dilinin, Arap Yarımadasındaki konumundan dolayı Kureyş lehçesinin, Kureyş'in de atası olan Mudar lehçesinin ve diğer Arap kabilelerinin lehçelerinin, standart dilin kaynaklarından olduğu söylenebilir. Öte yandan Arapça olarak

⁴ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, thk. Ali Muhenna vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 21/201, 3/313; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve divânü'l-mubtade' ve'l-haber fi eyyâmî'l-Arab ve'l-acem ve'l-berber ve men âsarahum min zevî's-sultânî'l-ekber (el-Mukaddime)* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/643; Celaledin Süyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmî'l-Luga ve Envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1997), 1/210; Blachère, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, 93; Nöldeke Theodor, *el-Lugâtu's-sâmiyye*, çev. Ramadân Abduttevâb (Kahire: Mektebetu Daru'n-nehdati'l-Arabiyye 1963), 1/77; Câhiz, *el-Osmaniyye*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1955), 24-26; Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Ata Abdulkadir (Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001), 1/356; Selim Türcan, *Kimlik ve Kitab İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 98.

⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtûbî, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim el-İtfiyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, ts.), 3/1/42-45.

⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Saïd Mahmûd Ukayyel (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2005), 1/644, 645; Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. Eş'as Ezdi es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif* (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 16; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Reşid Rıza (Mısır: Matba'atu'l-Menâr, 1347), 20.

⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, *Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, thk. Ali M. ed-Dabbâ (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/25; Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmî'l-Kur'ân*, 1/217; Celâüddîn Abdurrahmân b. Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Hey'etu'l-Misriyye li'l-Küttab, 1974), 1/174; Kurtûbî, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*, 3/1/40-45.

⁸ Şihâbüddîn Abdurrahmân Makdisî, *Kitâbu'l-mürsidi'l-veciz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Ankara: Daru Vakfı'd-Diyâneti'l-Türkî li't-Tıba'ati ve'n-Neşr, 1986), 69; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 68, 69; Kurtûbî, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*, 3/1/43-44; Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, 1/42; Türcan, *Kimlik ve Kitab İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*, 94-97. Câhiliye şiirinde lehçelere ait kullanımların olduğuna dair değerlendirmeleri için bk. Enîs, *Fî'l-lehecâti'l-Arabiyye*, 38-40. Ebû Hayyân tefsirinde lehçelere önemli derecede yer vermiştir. Ebû Hayyân'ın tefsirinde zikredilen lehçeleri Alemuddin Cündî kitabında göstermiştir; bk. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-Muhîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413); Alemuddin Cündî, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fi't-turâs* (ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1983), 1/110. Alemuddin Cündî, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fi't-turâs*, 1/103-114.

⁹ Alemuddin Cündî, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fi't-turâs*, 1/103-114.

indirilen Kur'ân'ın standart dilin tekâmül hikâyesindeki konumu; yani bir kaynak mı yoksa bu kaynağı kullanan bir kitap mı olduğu hususu net değildir. Zira kutsal kitap bir yandan kendisini *apaçık bir Arapça Kur'ân* olarak ifade etmiş, yani bir dil kaynağını kullanmıştır. Bir diğer yandan Kur'ân, hem Arap dili gramerinin kaynaklarından birisi olmuş hem de dönemindeki şiirden ve nesirden farklı edebi bir üslup ile birçok lehçeyi istihdam etmiştir. Erken dönemde Meâni'l-Kur'ân ve İ'cazu'l-Kur'ân çalışmalarıyla birlikte Kur'ân'ın dil ve üsluptaki etkisi ve otoritesi daha belirgin bir şekilde dile getirilmiştir. Son yüzyılda ise standart dilin oluşmasındaki en büyük etkenler içerisinde İslam dini ve Kur'ân dili zikredilmeye başlanmıştır.¹⁰ Bahsi geçen bütün bu hususlar meseleye erken dönem verilerine dayanan yeni yaklaşımlar üretmeyi gerekli kılmış ve makalenin kaleme alınmasındaki temel saik olmuştur. Araştırma sonucunda İbn Abbas'a dayandırılan Atâ b. Ebî Rabâh'ın (ö. 117/732) *Garîbu'l-Kur'ân*'ının ve Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) *Mesâil*'inin söz konusu problemi bilimsel zeminde tartışma imkânı sunabilecek, günümüze ulaşan en erken eserler olduğu fark edilmiştir.¹¹ Atâ b. Ebî Rabâh rivayetleri garip kelimelerin hangi lehçelere dayandırıldığına dair veri sağlamaktadır. Öte yandan Atâ rivayetlerinin yukarıda zikredilen standart dilin kaynakları problemine cevap sunamayacağı görülmüştür. Zira Ata rivayetlerinde Câhiliye şiirlerine referansta bulunulmamıştır. Bu çerçevede “Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Atâ b. Ebî Rabâh'ın Garîbü'l-Kur'ân'ı Bağlamında” isimli makale çalışmasında Atâ b. Ebî Rabâh rivayetlerindeki veriler işlenmiştir. Ancak zikredilen makalenin konusu standart dilin kaynakları değil, bu makaleyle de ilişkili olan Kur'ân dilinin mahiyetidir.¹²

Mesâil, Nâfi'nin çeşitli ayetlerdeki garip kelimelerin anlamlarını şahitleriyle birlikte İbn Abbas'a sorduğu ve İbn Abbas'ın bu garip kelimeleri Arap şiirinden birer beyit ile istişhad ederek açıkladığı rivayetlerdir.¹³ Standart dile ilişkin bahse konu hususlar, *Mesâil* ile test edilebilir. Zira bu eserdeki rivayetlerde İbn Abbas'ın Kur'ân'da bulunan garip kelimeler için istişhad ettiği şiir beyitlerinin şairlerinin, Arap Yarımadasında çeşitli coğrafi bölgelere dağılan farklı kabilelerin mensubu oldukları anlaşılmıştır. Böylece *Mesâil*, makalenin konusu olan standart dilin beş kaynağının (Câhiliye şairlerinin oluşturduğu şiir dili, Mudar lehçesi, Kureyş lehçesi, Kur'ân ve diğer Arap lehçeleri) değerinin ne olduğuna dair cevap üretebilme potansiyelini taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmada garip kelimenin ya bir kabileye mensup olan şairin üretimi olduğu veya şairin lehçesinde olduğu ön kabulünden yola çıkılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde söz konusu ön kabulün imkânı ortaya konulmuştur.

Makalenin amacı, Nâfi' b. Ezrak'ın *Mesâil*'inde yer alan farklı lehçeleri belirleyip haritalandırarak Arap dilinin standartlaşma serencamındaki temel unsurlar olduğu görülen Câhiliye şairlerinin oluşturduğu şiir dili, Mudar lehçesi, Kureyş lehçesi, Kur'ân ve diğer Arap lehçelerinin değerini ortaya koymaktır. Bu paralelde çalışmanın çeşitli somut hedefleri bulunmaktadır. Bunlar;

¹⁰ Bu hususu dile getiren bazı kaynaklar için bk. Subhi Salih, *Dîrasât fî fıkhi'l-luga* (Lübnan: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2009); İbrahim Enîs, *Müstakbelu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-müştereki* (Mısır: Matbaatu'r-Risale, 1959); Enîs, *Fî'l-lehecâti'l-Arabiyye*; Abduttevâb Ramazan, *Fusûl fî fıkhi'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1999); Abduh Râcihi, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fî'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye* (İskenderiye: Daru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1996); Muhammed Habbâs, “el-Luğatu'l-Arabiyyetu'l-müştereki ve'l-lehecâtu'l-âmiyyetu”, *Mecelletu'l-Lugatu'l-Arabiyye* 5/1 (2003).

¹¹ M. Fuat Abdulbaki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân Mustahracan min Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire/Mısır: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1950); Ali Bulut, “Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005); İsmail Cerrahoğlu, “Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garîbü'l-Kur'ân'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 17-104; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*.

¹² Fatma Yalınz-Sümeyye Revşen Okumuş, “Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Atâ b. Ebî Rabâh'ın Garîbü'l-Kur'ân'ı Bağlamında”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 15/1 (2025).

¹³ Bu sebeple makalede “Nâfi'in soruları” anlamında Mesâili Nâfi veya Nâfi'in Mesâili terkipleri kullanılmıştır.

- Erken dönemdeki lehçelere ait verilerin hicri 65 yılında vefat eden Nâfi' b. Ezrak ve hicri 68 yılında vefat eden Abdullah b. Abbas arasında geçen diyalogda yani erken dönem garîbu'l-Kur'ân çerçevesinde somut olarak ortaya konularak *Mesâil*'deki yaklaşık 280 garip kelimenin şairlerinin listelenip kabilelerinin tespit edilmesi;
- Bazı garip kelimelerin ayet içindeki bağlamsal anlamı ile beyitlerde zikredilen şahitlerdeki bağlamsal anlamın örtüşüp örtüşmediği belirlenerek kelimenin Kur'ân ve Cahiliye şiirinde standart bir anlama sahip olup olmadığının görülmesi,
- Bu rivayetlerden tespit edilen kabilelerin soylarını tek tek ortaya koyma yoluyla garip kelimelerin Kureys, Mudar ve diğer lehçelerden hangilerine ait olduğu soy ağacı üzerinden gösterilerek lehçelerin kullanım yüzdesinin belirlenmesi;
- Son olarak zikredilen kabilelerin atıf sayılarıyla birlikte Arabistan Yarımadası haritası üzerinde coğrafi dağılımlarının gösterilerek standart dilin coğrafi dağılımlarının tespit edilmesidir.

Makalenin temel sorusu “*Mesâilî Nâfi* özelinde standart dilin kaynaklarından olduğu düşünülen Kur'ân'ın, şiir dilinin, Kureys, Mudar ve diğer lehçelerin değeri nedir?” şeklindedir. Bu paralelde “Şiir diliyle aynı dile sahip bir Kur'ân mı yoksa diğer kabilelerden de alarak kapsayıcı, yönlendirici bir politika güden dile sahip bir Kur'ân mı?” sorusuna da lehçeler yoluyla cevap aranmaktadır. Bu bağlamda makalenin varsayımı, standart Arap dilinin oluşmasında Kur'ân'ın etkin olarak rol aldığı ve farklı lehçeleri bilinçli şekilde kullanarak dili inşa ettiğidir. Zira amaç ve hedeflerin çalışılmasıyla ortaya çıkacak verilerin, Kur'ân'ın Kureysliliği veya Mudarlılığı meselesi için de bir güven testi olacağı düşünülmektedir.

Mesâil, Garîbu'l-Kur'ân eserlerinden olduğu için bu çalışmada sadece lehçelerde tespit edilmesi zor bir düzey olan anlam düzeyindeki yani kelimedeki lehçe farklılıkları çalışılmış olup ses ve gramer düzeyindeki lehçelere ait kullanımlar makale kapsamı dışında tutulmuştur. Nâfi' b. Ezrak *Mesâil*'i; klasik dönemden günümüze ulaşan matbu eserlerden Müberred'in (ö. 286 / 900) *Kâmil*'i, İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/ 940) *el-Vakf ve'l-İbtida*'sı, Taberânî'nin (ö. 360/ 971) *Mu'cemu'l-Kebîr*'i ve Süyûtî'nin (ö. 911/ 1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı esas alınarak çalışılmıştır.¹⁴ Bu dört kitaba ek olarak Zâhiriyye ve Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye'de yer alan *Mesâil* mahtûl nüshalarını tahkik eden Aîşe Abdurrahman'ın *el-İ'câzü'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi' b. Ezrak* adlı eseri de çalışmanın temel kaynaklarındanıdır.¹⁵ Ayrıca İstanbul'da Murad Molla Kütüphanesinde ve Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü'nde yer alan *Mesâil*'in tahkik edilmemiş el yazmaları da incelenmiştir.¹⁶

Literatürdeki yayınlar incelendiğinde; standart dil, Nâfi'nin *Mesâil*'i, Kur'ân lehçeleri, klasik dönem Arap dili lehçeleri hakkında birçok çalışma olduğu görülmüştür. Ancak *Mesâil*'den lehçe çıkarımı yaparak standart dilin kaynaklarını Kur'ân dili ve şiir dili üzerinden ele alan bir çalışmaya

¹⁴ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabi, 1997), 3/164-165; Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman (Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğati'l-Arabiyye, 1971), 1/76-98; Ebu'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 10/248; Celâleddin Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye, 1974), 2/62-105.

¹⁵ Aîşe Abdurrahman, *el-İ'câzü'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi' b. Ezrak* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1984). *Mesâil*'i zikreden diğer kaynaklar için bk. Abdurrezzak Hirmas, “*Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak fî mizânî'n-nakd*”, *Havliyyetu Kulliyeti's-Şerîa Câmiatu Katar* 16 (1998).

¹⁶ Abdullah İbn Abbas, *Mesâ'ilü Nâfi' b. Ezrak* (İstanbul: Bağdatlı Vehbi, 757-2); Abdullah İbn Abbas, *Mesâ'ilü Nâfi' b. Ezrak* (İstanbul: Molla Murad, 307-4).

rastlanılmamıştır.¹⁷ Bu makale söz konusu boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır. Kur'ân'da yer alan garîb kelimelerin lehçe yoğunluk haritalandırması Atâ b. Ebî Rabâh bağlamında çalışılmıştır. Söz konusu makalede mesele, sadece Atâ b. Ebî Rabâh rivayetleri esas alınarak Kur'ân dilinin mahiyeti problemi bağlamında işlenmiştir.¹⁸ Alemuddin el-Cündî'nin Arap dili lehçeleri ve Kuran lehçeleri hakkında kaleme aldığı *el-Lehecâtü'l-'Arabiyyetu fi't-turâs* isimli eseri alanında en otorite eserlerden birisidir.¹⁹ Ancak söz konusu eserde de *Mesâil* ile ilgili bir veri işlenmemiş, haritalandırma yapılmamış, kabilelere ait kelime sayılarını gösterir nicel veriler, yüzdellikler ve soy dağılımları da verilmemiştir. Soner Gündüzöz'ün "Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine İnceleme (I ve II)" adlı makaleleri, lehçe haritası başlığını taşımakla birlikte lehçe farklılıklarının bu makaledeki gibi anlam boyutuna değil gramer boyutuna odaklanmıştır.²⁰ Ayrıca zikredilen makalede coğrafi bir lehçe haritalandırması ve soy ağacı grafiği de yapılmamıştır. Abduh er-Râcihi'nin *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Kirââtü'l-Kur'âniyye* isimli eseri de kıraatlerdeki farklılıkların lehçe merkezli açıklamasına odaklanması bakımından makalemizden farklılık arz etmektedir. Râcihi'nin kitabı esasen Kur'ân'daki kelimelere; ses, gramer ve kelime değişimlerine delalet eden farklı lehçe boyutları üzerinden betimsel olarak yaklaşmıştır. Ayrıca ilgili eserin kaynağı *Mesâil* olmayıp kıraatlerdeki lehçe yoğunluğuna veya Kur'ân'da bir haritalandırmaya da rastlanamamaktadır.²¹ Bu makalede ise garîbu'l-Kur'ân çerçevesinde sadece anlama delalet eden kelime boyutu merkeze alınmıştır.

Makalenin problemine ve hedeflerine uygun olarak nitel araştırma yöntemlerinin fenomenoloji ve gömülü kuram desenine dayalı literatür taraması ve içerik analizi yöntemleri tercih edilmiştir. Garîbu'l-Kur'ân bağlamında ilk dönem Arap lehçe fenomenini araştıran bu çalışmada, tümevarımcı bir mantık ile dinamik bir şekilde veriler toplanmıştır. Araştırma sürecinde elde edilen nicel ve nitel veriler sürekli kıyaslanıp, analiz edilip yorumlanarak bir kanıya ulaşılmaya çalışılmıştır.²² Seçilen yöntem makalenin odaklandığı standart dilin kaynaklarının değeri meselesi, Kur'ân'ın dilinin karmaşık yapısı ve kendine özgülüğünün ortaya çıkarılması hedeflerine uygundur. Yukarıda zikredilen çalışmanın temel kaynakları incelenip Nâfi' b. Ezrak rivayetlerinde garîb kelimelerin açıklandığı şiirlerden adları açıkça zikredilen şairler öncelikle tespit edilip listelenerek kabileleri araştırılmış, bazı şiirlerin ve garip kelimelerin içeriği analiz edilmiştir. Akabinde bu kabilelerin Kureyş'in de içinde yer aldığı Mudar üst koluna bağlı olan ve olmayan soylara göre tasnifi yapılmıştır. Ardından kabilelerin, o dönemde Arap Yarımadasında hangi konumda oldukları belirlenmiştir. Bu veriler ışığında kabilelerin kelimelerine kaç defa referans gösterildiğine dair lehçe yoğunluğu haritada gösterilmiş, elde edilen veriler sonuçta yorumlanmıştır.

1. Klasik Dönem Arap Lehçelerinde Anlam Düzeyine *Mesâil-i Nâfi'nin* Kaynak Olması

Nâfi' b. Ezrak *Mesâil*'inde bulunan şiirlerin farklı Arap lehçelerine işaret edebilmesinin imkanının ele alındığı bu bölümde öncelikle dil-lehçe ilişkisi tanımlanmış ve şairlerin lehçelerle bağlantısına

¹⁷ Söz konusu çalışmalardan bazıları için bk. Salih, *Dirasât fi fihri'l-luga*; Ramazan, *Fusûl fi fihri'l-'Arabiyye*; Râcihi, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Kirââtü'l-Kur'âniyye*; Habbâs, *el-Luğatu'l-'Arabiyyetu'l-muşterike ve'l-lehecâtü'l-'âmiyyetu*.

¹⁸ Yalınz-Okumuş, "Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Atâ b. Ebî Rabâh'ın Garîbu'l-Kur'ân'ı Bağlamında".

¹⁹ Alemuddin Cündî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi't-turâs*.

²⁰ Soner Gündüzöz, "Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/6 (2002), 77-94; Soner Gündüzöz, "Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme (II)", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/7 (2002).

²¹ Abduh Râcihi, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-Kirââtü'l-Kur'âniyye* (İskenderiye: Daru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1996).

²² Cathy Urquhart, *Nitel Araştırmalar İçin Temellendirilmiş Kuram Uygulama Rehberi*, çev. Züleyha Ünlü-Okan Külekçi (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 78; Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2016), 69-73.

işaret edilmiştir. Zira Arap lehçelerini anlamak için dil ve lehçe ilişkisini bilmek gerekir. Dil ve lehçe arasında umumiyet ve hususiyet bağı bulunmakta olup coğrafi bir çevreye ve bu çevrenin fertlerine özel olan lehçe, dilsel bazı özelliklerin toplamıdır. Dil ise birçok lehçeyi barındıran çevrenin bütünüdür.²³ Arap lehçeleri dört yönlü olarak araştırılmaktadır. Bunlar ses, yapı, söz dizimi ve anlam düzeyleridir.²⁴ Bu çalışmanın da konusu olan Arap lehçelerinin anlam düzeyinin tespiti zor olup, dile önemli katkıları bulunmaktadır. Zira bu düzeydeki lehçeler, kelimelerin çoğalarak anlamlarının gelişmesine hatta değişmesine kaynaklık etmektedir. Lehçelerin doğurduğu anlam zenginliği; Arap dilinin eş sesli, eş anlamlı ve zıt kelimeleri yönünden güçlü olmasına sebep olmuştur.²⁵

Arap Yarımadasında farklı bölgelere dağılan kabilelerin şairleri ve onların şiirleri, sosyal ve siyasal olarak önemli bir konumda yer almışlardır. Şairler şiirlerini inşad etmiş, şairlerin ravileri ve ezberi iyi olan halk tarafından bu şiirler panayırlar gibi ticari, sosyal ve siyasal ortamlarda paylaşılmış ve aktarılmıştır.²⁶ Şairlerin panayırlar, hac, ticaret gibi vesilelerle etkileşime geçip ortak bir söz üretebilecekleri ortamlara sahip olmalarından dolayı İslam öncesinde standart dile yönelim başlamıştır. Bu yönelimdeki Arap dilinin hafızasını ilk başta şairler ve hatipler daha sonra Kureyşliler oluşturmuşlardır. Kâbe'nin çevresinde yaşamaları ve ticari yönden güçlü bir konumda bulunmasından dolayı Kureyş kabilesinin lehçesi standart dile yönelimde otorite gibi gözükse de Arap Yarımadasının farklı noktalarından çıkan ve bu lehçeye uzak-yakın çeşitli lehçelere sahip olan şairlerin ürettikleri şiirlerin dili de otorite olmuştur. Sözelimi Kabe'ye asılan muallakât şiirlerinin sahiplerinin hiçbirisi Kureyşli değildir. Ayrıca o dönemde şiirleri dilden dile aktarılan şairlerin çok azı Kureyş kabilesine mensuptur. Buna ek olarak şairler kendi kabilelerinin en etkili ve güçlü şahıslarından sayılmışlardır. Bu hususlar makalenin “şairlerin kendi dillerini de taşıyan tikel yönleri bulunduğu” iddiasını güçlendirir niteliktedir. Zira şairler temsilcileri oldukları kabilelerin temsilcisi olma ve söz varlıklarını taşıma rollerini de üstlenmişlerdir.

Sonraki dönemde İslam'ın gelmesiyle birlikte bölgede ilim tahsili önem kazanmış, Kur'ân dilini merkeze alarak çoğunlukla yazılı metin çevresinde standart dil güçlenmiştir. Ancak lehçelerin özellikle anlam boyutuna ilişkin veriler ve bunların ne oranda standart dile geçtiğine işaret edebilecek müstakil çalışmalar bulunamamıştır. Zira garibu'l-Kur'ân gibi Kur'ân dilinin merkeze alındığı çalışmalar dışında Câhiliye ve İslam dönemindeki lehçe çalışmaları arka planda kalmış; günümüze ulaşmayan bazı ilk dönem eserler dışında gelenekte lehçelerin standart dilin oluşmasındaki etkisi net olarak gösterilememiştir. Sadece klasik dönem gramer, sözlük, Kur'ân kıraati ve edebi kitaplarda ses ve morfoloji değişimlerini ön plana çıkaran bazı lehçe düzeylerine metin arasında değinilmiştir.²⁷ Klasik sözlüklerde ise kelimelerin anlamları verilmiş ve çoğunlukla kelimelerin hangi lehçeye ait olduğunu söylemeksizin sadece “luga (lehçe)” denilerek kelimenin bir lehçeye ait olduğu belirtilmiştir.²⁸ Bununla beraber garibu'l-Kur'ân literatüründen *Lugâtü'l-*

²³ Enîs, *Fî'l-lehecâtî'l-Arabiyye*, 15; Kerim, *el-Muktedab fî lehecâtî'l-Arab*, 57.

²⁴ Kerim, *el-Muktedab fî lehecâtî'l-Arab*, 121.

²⁵ Subhî Abdulhamid, *el-Lehecâtü'l-Kur'âniyye fî meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ* (Kahire: Dârü't-Tibâatî'l-Muhammediyye, 1986), 26-35.

²⁶ Enîs, *Fî'l-lehecâtî'l-Arabiyye*, 31-41.

²⁷ Alemuddin Cündî, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî't-turâs*, 1/101-114.

²⁸ Örneğin Halil b. Ahmed, A'sâ'nın bir beyitiyle istişhad ettiği صَار kelimesi için “صَار anlamında lehçedir” demektedir. Bu tür açıklamalar morfolojik düzeyde olup anlam düzeyine ve hangi kabileye ait olduğu bilgisine daha az rastlanmaktadır; bk. Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 2004), 7/150. İbrahim Enîs *Lisanu'l-Arab*'dan lehçelere ait anlam düzeyindeki kelimeleri çıkarmıştır; bk. Enîs, *Fî'l-lehecâtî'l-Arabiyye*, 211-279. Ayrıca klasik dönem Arap dilbiliminde “bir lehçenin bir başka lehçeye üstünlüğü yoktur” şeklinde lehçelerle ilgili kural geliştirilmiştir. İbn Cinnî *el-Hasâis* kitabında bütün lehçelerin dilde kıyasa hüccet olacağını Arap lehçelerinden herhangi biriyle dildeki bir kurala delil getiren kişinin isabet edeceğini söylemiştir; bk. Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâ'is*, thk. Şâkir Mahmûd Muhammed (Kahire: Matbaatu'l-Medeni, 1992), 2/10-

Kur'ân adıyla Atâ b. Ebî Rabâh ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm rivayetlerinin lehçelerle ilgili günümüze ulaşan tek kaynak olduğu ifade edilmiştir.²⁹ Ancak Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm rivayetinin senedinin hiçbir tabakasından Ebû Ubeyd'in ismi geçmemekte olup sened Atâ b. Ebî Rabâh ile bitmektedir. Bu rivayet aslında günümüze ulaşan Atâ b. Ebî Rabâh nüshalarından birisidir.³⁰ Öte yandan ilk dönem garîbu'l-Kur'ân literatüründen olan Atâ'dan 49 yıl önce vefat etmiş Nâfi'nin başrol olduğu rivayetlerin bulunduğu *Mesâil*, lehçelerin anlam boyutuna şiir metni üzerinden dolaylı olarak delalet etmektedir. Böylece *Mesâil-i Nâfi'nin* de Kur'ân'daki Arap lehçelerinin kaynaklarından biri hatta tespit edilebildiği kadarıyla günümüze ulaşan en erken kaynak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada şiir dilinin lehçelerden kelimeleri nasıl içerdiği meselesine de değinmek gerekmektedir.

Câhiliye döneminde şairler kendi kabilelerinin birer temsilcisi olarak lehçelerine göre farklılaşan bir şekilde şiirlerini inşad etmekteydiler. Nitekim Câhiliye döneminde şiir dili de dâhil ortak bir dil yapısı bulunmamaktaydı. Arap dili ancak hicretten sonra Medine döneminde birçok kabileyi birleştiren bir devletin dili haline gelince standartlaşmıştır.³¹ Her ne kadar İslam'dan önce Câhiliye şiir dilinin standart bir dilde olduğunu ifade edenler olsa da coğrafi olarak birbirine uzak ve siyasi birliği olmayan kuzey ve güney Araplarının Kur'ân'ın nüzulünden önce tam ortak bir dile sahip olduklarını varsaymak güçtür.³² Öte yandan standart dilin oluşmasında Câhiliye şiir dilinin ve şairlerin değeri yadsınamaz. Zira uzak yakın farklı kökenlere sahip her şair, kendi kabilesinin bir temsilcisi olarak kelime, tamlama ve mecazi anlamlarının bir taşıyıcısıdır. Bir diğer taraftan şair, öncelikle kabilesi tarafından daha sonra da edebiyatının ulaştığı Araplarca alımlanan bir dilin; yani ifadenin ve mecazin üreticisidir.³³ Nasıl eş anlam, eş ses ve zıtlıklar gibi semantik durumlar lehçelerin varlığından zuhur edebiliyorsa dilsel yayılmanın ve etkileşimin o dönem için en güçlü aracı olan şiirler, lehçelerden de kelimeler taşıyarak standart dilin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Şairlerin hem ürettikleri hem de kendi kabilelerinden taşıdıkları bu şiirler Nâfi'nin *Mesâil*'inde garip kelimeleri açıklamak için yer bulmaktadır. Buradan hareketle *Mesâil*'deki garip kelimelerin çoğunun çeşitli kabilelerin lehçelerine ait olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Abbas *Mesâil*'de Arapların dahi anlamakta zorluk çektikleri garip kelimeleri, Arap şiirine bazen de lehçeye doğrudan işaret ederek *Hüzelî-Hevâzinli bir şair dedi ki*, şeklinde örneklendirmiştir.³⁴ Şiirlerin İslam öncesi ve erken İslam döneminde lehçelerden kelime taşıdığı iddiasını destekleyecek *Mesâil*'e benzer bir başka delil, Hz. Ömer ile Hüzeyl kabilesinden bir adam arasında geçen diyalogdur. Hz. Ömer hilafeti sırasında Nahl 16/47. ayette geçen “أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ” ifadesindeki تَخَوُّفٍ kelimesini anlamadığını söyleyip cemaate anlamını sormuştur. Hüzeyl kabilesinden yaşlı bir adam kelimeyi sahiplenerek “O bizim lehçemizdir, Ey müminlerin emiri”

11. İbn Faris ise lehçelerin sosyal etkileşim boyutunu fark etmiş, bir lehçeye ait özelliklerin; çeşitli nedenlerle yaygınlaşarak diğer lehçeler tarafından alımlanabildiğini vurgulamıştır; bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arâbi fî Kelâmihâ*, thk. Ömer Faruk Tabba' (Beyrut: Daru Mektebetil-Arif, 1993), 22-23. Yukarıda zikredilen görüşler sonucunda lehçelerin anlam boyutunda da kabilelerin birbirine üstün olmadığı, ancak bazılarının diğerlerini daha fazla etkileyebileceği söylenebilir.

²⁹ T. M. Johnstone, *Dirâsât fî lehecâtî şarki'l-cezirati'l-Arabiyye*, çev. Ahmed Muhammed Dubeyb (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 1983), 9; Alemuddin Cündi, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fî't-turâs*, 1/113.

³⁰ Yalnız-Okumuş, “Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Atâ b. Ebî Rabâh'ın Garîbü'l-Kur'ân'ı Bağlamında”, 160.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Enis, *Fî'l-lehecâtî'l-Arabiyye*, 31-41. Söz konusu düşünce desteklenmekle birlikte sadece devlet dili olmasıyla değil, Kur'ân'ın dili olmasıyla üst bir dilin oluştuğu savunulmaktadır.

³² Arap şiir dilinin ortak standart dil olduğu ve Kur'ân dilinin bu dilde indiğini savunanlar için bk. Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, 1/29-37; Blachère, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, 93, 100-103; Kerim, *el-Muktedab fî lehecâtî'l-Arab*, 91-97.

³³ Şairlerin hem taşıyıcı hem de üretici kimliğine dair bk. Joseph Vendryes, *el-Luga*, çev. Muhammed Kassâs-Abdulhamid Duvâhlî (Mısır: Mektebetu Anclû, 1950), 341.

³⁴ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2/96, 2/107.

diyerek *azar azar eksiltmek* şeklinde kelimeye anlam vermiştir. Hz. Ömer Arapların bu kelimeyi nasıl kullandığını sorunca da şiirle istişhad etmiş ve “Şairimiz (Huzeyl kabilesinin şairi) Ebu Bekir, devesini tasvir ederken şu beyitleri söyledi demiştir:

تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَأْمِغًا قَرْدًا كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النَّبْتِ السَّقْنُ

Eğer (semer) azar azar eksiltti onun (devenin) kıllarını ve hörgücünü, tıpkı Eğinin/törpünün (ok yapımında kullanılan) Neb'a ağacının dalını eksilttiği gibi

Buna göre ayetin anlamı “Onları Allah’ın *azar azar eksilterek* cezalandırmasından (güvendeler) mi?” olmaktadır. Bu hadiseden sonra Hz. Ömer’in insanlara Câhiliye şiirini öğrenmeyi teşvik ettiği rivayet edilmiştir.³⁵ Böylece İbn Abbas’ın garip kelimenin anlamını bir kabileye mensup ve o kabilenin lehçesini temsil eden şairlerin kullandığı şiir bağlamıyla açıklama yöntemini Hz. Ömer döneminde öğrendiği sonucu çıkarılabilir. Buna ek olarak bu veri ile batılı oryantalistlerin iddia ettiğinin aksine *Mesâil*’in otantik olduğu yargısına da varılabilir.³⁶ Nitekim İbn Abbas’ın Hz. Ömer’in teşvikleri ve kendisinin bu alanda bilinen gayretleri vesilesiyle lehçelere ait garip kelimelerin anlamlarına şiirlerden şahitler ezberlediği ve *Mesâil*’de görüldüğü gibi bu konuda uzmanlaştığı söylenebilir. *Mesâil*’in otantikliğini destekleyen bir diğer husus da onun birden fazla tarik ile günümüze ulaşmış olmasıdır. Bu sebeple sonraki bölümde Nâfi’ b. Ezrak *Mesâil*’inin tarikleri incelenmiştir.

2. Mesâilî Nâfi’nin Tarikleri ve Meselelerin Sorulduğu Bağlam

Nâfi’ b. Ezrak’ın *Mesâil*’i Ayşe Abdurrahman’ın tespitine göre günümüze üç nüsha ile ulaşmıştır. Bunlar; Zâhiriye 3849 numaralı Mecmua (108a-119b varakları arasında), Kahire’deki Dâru’l-Kütüb’de iki nüsha olmak üzere 166 numaralı mecmua (132a-143b varakları arasında) ve 266 numaralı mecmuadır. Ayşe Abdurrahman Zâhiriye nüshasının bu mecmuaların en eskisi olduğunu söylemektedir. Ayrıca o bu nüshanın, Taberâni’nin *Mu’cemü’l-Kebîr*’iyle metin ve sıralama açısından aynı olduğunu ve bu mecmuada 31 mesele bulunduğunu ifade etmektedir.³⁷ Taberâni ve Zâhiriye nüshasının tarikleri de Cüveybir yoluyla Dahhak’tan gelmektedir. Ancak Zâhiriye nüshasının 113a numaralı sahifesinde başka bir isnad bulunmaktadır. Bu isnad ise üç ravi ile İkrime aracılığıyla İbn Abbas’a ulaşmaktadır. Zâhiriye nüshasında 115. varakta Osman b. Abdurrahman el-Harrani yoluyla Dahhak’a isnad edilen üç ravili bir sened daha bulunmaktadır. Zâhiriye nüshasında zikredilen ilk rivayet senedi ise dört ravi tabakasıyla İbn Abbas’a ulaşmaktadır. Taberâni’nin zikrettiği rivayet zincirinde ise *Mesâil* beş ravi tabakasıyla İbn Abbas’a ulaşmaktadır. Bu çalışma sırasında Cüveybir yoluyla Dahhak’tan rivayet edilen Murad Molla’da başka bir nüsha daha bulunmuştur.³⁸ Bu nüshanın rivayet zincirinde, İbn Abbas’a kadar dokuz ravi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu makalede tariki incelenen Murad Molla nüshası, Dahhak’tan rivayet edilen en geç nüshadır. Bu nüshanın senedindeki Osman b. Abdurrahman el-Harranî dâhil

³⁵ Kurtûbî, *el-Cami’u li Ahkâmî’l-Kur’ân*, 3/10/110.

³⁶ İddialar için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968); Muharrem Çelebi, *Meânî’l-Kur’ân ve ez-Zeccâc* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976); Tâhâ Hüseyin, *Fi’l-edebî’l-câhilî* (Mısır: Matbaatu’l-İtimâd, 1967); Frantz Buhl, “İbn Abbas”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1978); Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri (De Richtungen der Islamischen Koranauslegung)*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997); Leone Ceatani, *İslam Tarihi 1 (Annali Del İslam)*, ed. M. İhsan Hacısmailoğlu-Yavuz Selim Göl, çev. Hüseyin Cahid Yalçın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020).

³⁷ Abdurrahman, *el-İcâzü’l-beyânî fi’l-Kur’ân ve Mesâilü Nâfi’ b. Ezrak*, 298-302. Ayrıca Dâru’l-kütübî’l-Misriyye nüshaları Aişe Abdurrahman’dan önce de neşredilmiştir; bk. İbrahim Sâmerrâi, *Suâlât Nâfi’ b. Ezrak* (Bağdat: Matbaatu’l-Mearif, 1968); Muhammed Ahmed Dâli, *Mesâil-u Nâfi’ b. Ezrak* (Limasol: Ceftân ve l-Câbi li’t-Tebaâti ve’n-Neşr, 1993); Abdullah İbn Abbas, *Garibu’l-Kur’ân fi şî’ri’l-Arab*, thk. Muhammed Abdurrahîm-Ahmed Nasrallah (Beyrut: Müessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, 1993); Abdalbaki, *Mu’cemu Garibi’l-Kur’ân Mustahracan min Sahîhi’l-Buhârî*, 234-291.

³⁸ Bulut, “Kur’ân Filolojisine Dair İbn Abbâs’a Nisbet Edilen Üç Eser”, 284; Abdullah İbn Abbas, *Mesâil’ül Nâfi’ b. Ezrak* (İstanbul: Molla Murad, 307-4), 170a-175a.

olmak üzere Zâhiriyyede zikredilen üçüncü sened ve Taberânî senedindeki üç tabaka aynıdır. Murad Molla nüshası, 51 mesele ile Taberânî ve Zâhiriye nüshasından yirmi mesele fazladır. İbnü'l-Enbârî'nin *Îzâhü'l-vakf ve'l-ibtidâ'* adlı eserinde senet incelendiği zaman altı raviyle tabiinle tabakasından olan Meymûn b. Mihrân yoluyla İbn Abbas'a ulaştığı görülmektedir. İbnü'l-Enbârî'nin *Îzâh'*inde bu tarikle toplamda 50 mesele rivayet edilmiştir.³⁹

Dâru'l-Kütüb'de bulunan diğer iki nüshada ziyade bulunmakla birlikte söz konusu nüshalar metin ve düzen olarak Süyûtî'nin *İtkân'* ile aynıdır.⁴⁰ Bu iki nüshanın tariki aynıdır. İki nüsha da İbn Tasti olarak meşhur olan Ebû'l-Hüseyin Abdussamed b. Ali ile başlamakta olup bu tarikte yedi tabaka bulunmaktadır. Süyûtî'nin *İtkân'*da zikrettiği *Mesâil'*in tarikinin sekizinci ravisi İbnu't-Tastî'dir. Buna göre yedi ravisi olan Dâru'l-Kütüb'deki iki nüsha, toplamdaki on dört ravisi olan *İtkân'*daki rivayetten daha eskidir. Bu noktada Süyûtî'nin başka bir dördüncü nüshaya ulaşmış olduğu söylenebilir. Bu çalışma sırasında Süleymaniye Kütüphanesinin 757-2 numaralı Bağdatlı Vehbi Koleksiyonunun 51b-76b varakları arasında *Mesâilî Nâfi'nin* bir başka nüshasına da ulaşılmıştır.⁴¹ Bu nüsha tarik ve içerik olarak Süyûtî'nin *İtkân'* ile aynıdır. İkisinde de on dört tabaka ile nüsha rivayet edilmiş olup ravilerinin hepsi aynıdır. Bu nüshanın sonunda Muhammed el-Bedreşeynî bu nüshayı yazdığını söylemektedir. Ancak bu noktada söz konusu nüshanın Süyûtî'den istinsah mı edildiği yoksa Süyûtî'nin mi bu nüshaya ulaştığı sorulmalıdır. Bağdatlı Vehbi'de bulunan bu nüsha mecmuasında iki eser bulunmaktadır. Mecmuanın birinci eserinin Muhammed el-Bedreşeynî istinsah etmiştir. İkinci eserin sonunda her ne kadar tarih belirtmemiş olsa da birinci eserin sonunda hicri 1179 tarihlendirmesini yapmıştır.⁴² Dolayısıyla bu nüshanın Süyûtî'den sonra çoğaltıldığı söylenebilir.

Tarikleri incelenen bu nüshalardan Dâru'l-Kütüb'deki iki nüsha, *İtkân* ve Bağdatlı Vehbi Efendi nüshası Dahhak'la değil Ebû Bekir b. Muhammed ile bitmektedir. Ebû Bekir b. Muhammed ise tabiindendir.⁴³ Böylece *Mesâil'*in günümüze İbn Abbas'tan Dahhak, İkrime, Meymûn b. Mihrân yoluyla ve Ebû Bekir b. Muhammed'in öğrencileri yoluyla ulaştığı söylenebilir. Dolayısıyla tabiinden başlamak üzere her tabakada en az dört kişi olduğu için *Mesâil'*in rivayetlerinin meşhur hükmünde olduğu ifade edilebilir. Yukarıda işlendiği üzere *Mesâil'*in 9 tarikine ulaşılmıştır.⁴⁴ Özetle bunlar; üç farklı sened Zâhiriye nüshasında, bir sened Taberânî'nin *Mu'cemü'l-Kebîr'*inde, bir sened Molla Murad nüshasında, İbnü'l-Enbârî'nin *Îzâh'*inde bütün ravileriyle farklı bir sened, Dâru'l-Kütüb'de iki ayrı nüshada birbiriyle aynı iki sened ve son olarak Süyûtî'nin *İtkân'*ındaki sened şeklindedir. Bağdatlı Vehbi Efendi nüshası ise bir istinsah olup Süyûtî'den sonra çoğaltılmıştır.

Nâfi' b. Ezrak'ın sorularını İbn Abbas'a hangi ortamda yönelttiğine dair yukarıda zikredilen nüshalarda birbirleriyle paralel bir anlatı bulunmaktadır. Buna göre *Mesâil* rivayetlerinin başında Abdullah b. Abbas Kabe'nin avlusunda kalabalığın içinde oturmuştu. Çevresindeki insanlar İbn Abbas'a bazı ayetlerin açıklaması hakkında sorular soruyorlardı. Bunu gören Nâfi', kendisi gibi

³⁹ İbnu'l-Enbârî, *Îzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*, 1/76-98.

⁴⁰ Abdurrahman, *el-l'câzû'l-beyânî fî'l-Kur'ân ve Mesâilü Nâfi' b. Ezrak*, 298-302.

⁴¹ Bu nüshalardan ilk kez bahseden kişi Ali Bulut'un makalesi için bk. Bulut, "Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser", 284-285.

⁴² İbn Abbas, *Mesâ'ilü Nâfi' b. Ezrak* (Bağdatlı Vehbi, 757-2), 50a.

⁴³ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf Kelbî Cemâlüddîn Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400), 33/139-140.

⁴⁴ Hirmas Nâfi'nin kaynaklarını araştırdığı makalesinde Süyûtî'nin *İtkân'*da *Mesâil* nüshasını zikretmeden önce Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan rivayet ettiği, "İbn Abbas'ın tefsirde kendisine soru sorulduğunda şiirle istihsad ettiğini" ifade eden rivayeti de tariklere eklemiştir. Ancak bu tarikin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır. Ayrıca *Mesâil*'in zikrinin geçtiği diğer kaynaklar için bk. Hirmas, "Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak fî mizânî'n-nakd", 23.

haricilerden olan Necdet b. Uveymir ile İbn Abbas'ın yanına gidip İbn Abbas'a Kur'ân hakkında konuşmaya nasıl cüret ettiğine dair inkârî bir soru sormuştur. Bunun üzerine İbn Abbas Nâfi'e cevaben "ilmi olmadığı halde konuşan ve ilmini gizleyen benden daha cüretkârdır" şeklinde cevap vermiştir. Bunun akabinde Nâfi', İbn Abbas'a bazı ayetlerden soru soracağını; bu kelimelerin anlamlarını ve şiirden şahit getirme yoluyla Araplarda nasıl kullanıldığını göstermesini istemiştir. Buradan hareketle Nâfi'nin İbn Abbas'ı ve ilmini küçük gören bir tavırda olduğu bağlamdan anlaşılmaktadır. Nâfi'nin diyaloga inkârî ve test edici bir tavırla başladığı görülmektedir. Nâfi'nin sorularına aldığı cevaplardan tatmin olunca öğrenme isteğiyle sorularını devam ettirdiği, soruların fazlalığından anlaşılmaktadır. Nâfi'nin Kur'ân'ın Arapça olarak indiğinin bilinciyle anlamakta zorlandığı garip kelimelerin Kur'ân indirilmeden önce farklı kabileleriyle Araplar tarafından kullanılmış olması gerektiği şeklinde bir yargıya sahip olduğu da görülmektedir. İbn Abbas ise Nâfi'nin sorduğu kelimelere Cahili ve muhadram, bazısı da anonim şairlerin beyitleriyle ayette geçen anlam ve bağlamın paralelinde örnekler vermiştir. Bağlamın daha iyi anlaşılması ve yorumlanabilmesi için *Mesâil*'in içeriği de incelenmelidir.

3. *Mesâil* Rivayetlerinde Kur'ân'daki Lehçeler

Şairlerin şiirlerde kendi lehçelerindeki tikel kullanımlarının Kur'ân metninde toplanıp ortak dilin oluşmasına kaynaklık etmesi sebebiyle Nâfi' b. Ezrak'ın *Mesâil*'inden lehçe çıkarımı yaparken zikredilen şairler, şairlerin kabileleri ve her bir kabileye mensup kaç şairden alıntı yapıldığı hususları önemlidir. Aynı zamanda her kabileden kaç kelimenin alıntılındığı da Kur'ân lehçe yoğunluk haritası ve lehçelerin coğrafi dağılımına veri sunması açısından kıymetlidir. Elbette *Mesâil*'de doğrudan "şair dedi ki" ifadesiyle kime atfedildiği belli olmayan anonim beyitler de bulunmaktadır. Bu bağlamda yapılan bu çalışma sonucunda *Mesâil* rivayetlerinde toplamda 279 tekrarsız kelimenin/beytin 94'ünün şairinin belli olmadığı; 185'inin ise şairinin belli olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla şahit gösterilen beyitlerin yaklaşık üçte ikisinin şairinin belli olduğu görülmüştür. Garip kelimeye şahit gösterilen tekrarsız altı beytin ise şairinin ismi belli olmamakla birlikte şairlerin kabilelerine atıf yapılmıştır. Bunlar bir tane Hevâzin, iki tane Hüzeyl ve üç tane Himyer Kralları olan Tübbâ'lara nispet edilen şiirlerdir.⁴⁵ Bu sebeple bu altı beyit de şairi belli olan ve garip kelimelere şahit gösterilen toplam 185 beytin içinde sayılmıştır. Bu şairler arasında kendisinden birer alıntı yapılmış olan İbn Ebi Miyyas el-Murâdî ve Hasîb ed-Damrî isimli iki şairin kimliği tam tespit edilememiştir. Bir kez alıntı yapılan el-Kattamî et-Tağlebî ise İbn Abbas'tan sonra yaşamış olduğu için İbn Abbas'ın ondan alıntı yapma ihtimali yoktur.⁴⁶ Bu sebeple bu üç kişi toplam sayıya katılmamıştır. Böylece sadece üç ismi belli şair de belli olmayan şiirlerin içine dâhil edilmiştir. Bir sefer alıntı yapılan ve Araplardan duydun mu sorusunun cevabı olan şiir Necâşî'ye nispet edilmiştir. Necâşî Arap olmadığı için toplam sayıya bu beyit dâhil edilmemiştir. Ayrıca En'âm suresi 6/93'te geçen *الهنون* kelimesi Süyûtî'de şairi bilinmeyen bir beyitle örneklendirilmişken, İbnü'l-Enbârî'de Abdullah b. Hâris'e nispet edilmiştir. Bu sebeple bu kelime de şairi bilinen toplam sayıya dâhil edilmiştir. Süyûtî'de Antera'ya nispet edilen şiir İbnü'l-Enbâr'de İnze kabilesine nispet edilmiştir. Ancak burada İbnü'l-Enbârî'de bir yazım yanlışı

⁴⁵ Tübbâ' Yemen'e hükmetmiş, Arabu'l-bâide'dendir; bk. Ömer Faruk Harman, "Tübbâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/455-456.

⁴⁶ İbnü'l-Enbârî'de geçen bu üç şairin *Mesâil*'e sonradan ekleme yapılmış olabileceğine dair şüphe uyandıran tek veridir. Ancak Süyûtî ve diğer nüshalarda bu şairlerin adlarının geçmediği göz ardı edilmemelidir. Buradan hareketle İbnü'l-Enbârî'de geçen *Mesâil* rivayetlerinin diğer nüshalara göre daha zayıf olduğu söylenebilir.

gerçekleştiği görülmüş, şahit gösterilen beytin Antera'ya ait olduğu tespit edilmiştir.⁴⁷ Bu sebeple İbnü'l-Enbârî'deki rivayet tekrar sayılmıştır.

Şairi belli olan ve olmayan şiirler tespit edildikten sonra bu şairlerin tek tek kabileleri ilk dönem eserlerinden araştırılmıştır.⁴⁸ Akabinde kabilelerine göre bu şairler sınıflandırılıp aşağıdaki tablo oluşturulmuştur. Sonrasında her bir şaire kaç atfın yapıldığı da belirlenip tabloya eklenmiştir:

Tablo 1. Mesâil'deki Şairlerin Kabileleri ve Nispet Sayıları

Kabile	Şairler	Şaire Atfedilen Kelime Sayıları	Toplam
Kureys	Abdullah b. ez-Zeb'arî Ebu Talib b. Abdulmuttalip Abdulmuttalib b. Haşim Hamza b. Abdulmuttalib Ebu Süfyan b. Haris Ali b. Ebi Talib Ümeyye b. Halef Haris b. Hişam El-Abbas b. Mirdas Malik b. Kinane Abdullah b. el-Haris	1-2 2-4 3-1 4-3 5-2 6-1 7-1 8-1 9-1 10-1 11-1	18
Müzeyne	Züheyr b. Ebi Sülma K'ab b. Züheyr	1-9 2-2	11
Sakîf	Ümeyye b. Ebi's-Salt Ebu Mihcen es-Sekafî	1-14 2- 1	15
Temîm	Evs b. Hacer Adî b. Zeyd Safvan b. Esed et-Temimi	1-3 2-10 3-1	14
Hevâzin	1-Malik b. Avf 2-Havazinli Bir Şair	1-1 2-1	2
Hüzeyl	1-Ebu Züeyb el-Hüzelî 2-Hüzelî Bir Şair	1-3 2-2	5
Gatafan	1-en-Nabigatu'z-Zubyanî	13	13
'Ubs	1-el-Hutay'e (Cervel b. Evs el-Ubsî) 2-'Antere b. Şeddad 3-Kays b. Züheyr	1-2 2-3 3-1	6
Tay'	1-Zeyd el-Hayl et-Tâî	1-1	1
Esed	1-Bişr b. Ebi Hâzim 2-Ubeyd b. el-Ebras	1-6 2-5	11
Amir Oğulları (Âmir B. Sa'saa)	Lebid b. Rabî'a Amir b. et-Tufeyl en-Nabiğatu'l-Ca'dî	1-16 2-1 3-1	18

⁴⁷ Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyâd Ferrâ', Me'ânî'l-'Kur'ân, thk. Ahmed Yusuf Necâtî-Muhammed Ali Neccâr (Mısır: Daru'l-Misriyye, ts.), 1/91.

⁴⁸ Muhammed b. Sellâm Ebû Abdillâh, *Tabakâtu Fuhûlî's-suarâ*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Dârü'l-Medenî, ts.); Azize Feval, *Mu'cemu's-suarâ'l-câhiliyyîn* (Beyrut: Dar Sadır, 1998). Ayrıca şairler için Şamile'nin Mevsû'atu's-şîriyye adlı dijital veri tabanında bulunan bütün şairlerin hayatlarını toplayarak derlediği kaynak için bk. "el-Mektebetu's-Şamile" (Erişim 29 Eylül 2024).

Tağlib	1-Mühelhil b. Rabî'a 2-Amr b. Külsüm et-Tağlibî	1-3 2-3	6
Hazrec	1-Abdullah b. Ravaha 2-Kab b. Malik 3-Hassan b. Sabit	1-3 2-2 3-12	17
Evs	1-Uhayha b. Cellah 2-Kays b. Rifâa (Yahudi, nesebi tartışmalı)	1-2 2-1	3
Kuzâ'a	1-Abdullah b. Aclân en-Nehdî	1	1
Kinde	1-İmruu'l-Kays	8	8
Hemedân	1-Zeyd b. Amr	1	1
Bekir B. Vail	1-el-A'sâ 2-Tarafe b. el-'Abd 3-el-Haris b. Hillize	1-22 2-7 3-1	30
Cedis	1-Hüzeyle el-Cedîsiyye	1-1	1
Mezhic	1-Ferve b. Mesîk el-Gatîfî (Sahabî)	1-1	1
Tübba'	1-Tübba'	1-3	3
Toplam: 21 Kabile	46 Şair+6 Kabile Nisbeti	185 Beyit	185 Kelime

Şahit gösterilen 179 şiir, kabileleri ve isimleri belli 46 Arap şaire nispet edilmiştir. Altı şairi belirsiz şiir ise üç kabile nispeti ile zikredilmiştir. Bu sebeple 185 beytin dolayısıyla garip kelimenin haritalandırılması mümkün olmuştur. Böylece bu üç kaynakta tekrarsız toplam zikredilen (280/185) kelimenin yaklaşık %66'sının verisinin lehçe bakımından işlenmesi mümkün olmuştur. Tablodaki verileri işlemeden önce *Mesâil*'in içeriğindeki birkaç örnek üzerinden *Mesâil*'in lehçelerle ne derece ilişkili olduğunu ve Kur'ân'ın dilsel üslubu ile ilgili lehçeleri nasıl aracı kıldığını incelemek gerekmektedir. Buna ek olarak çalışmanın hedeflerinden olan garip kelimelerin ayet içindeki bağlamsal anlamı ile beyitlerde zikredilen şahitlerindeki anlamsal bağlamın örtüşüp örtüşmediği de tespit edilmiş olacaktır.

Mesâil'de İbn Abbas, “أَفَلَمْ يَأْتِ الْذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهْدَى النَّاسَ جَمِيعًا” şeklinde geçen Ra'd suresi 13/31. ayette يَأْتِ kelimesinin Benî Mâlik dilinde *bilmek* (يَعْلَمُ) anlamında kullanılan bir fiil olduğunu söylemektedir. Yaygın olarak bilinen *ümit kesmek* anlamı İbn Abbas'a göre bu ayette kullanılmamıştır. İbn Abbas Malik b. Avf'ın şu beytiyle ayetteki anlama şiiri şahit göstermiştir:

لَقَدْ يَتَسَّ الْأَقْوَامُ أَنِّي أَنَا ابْنُهُ وَإِنْ كُنْتُ عَنْ أَرْضِ الْعَشِيرَةِ نَائِيًا

İnsanlar biliyorlar elbette onun oğlu olduğumu,
Aşiretimin topraklarından uzak olsam da ben⁴⁹

Mâlik b. Avf Hevâzin kabilesinden bir şairdir.⁵⁰ Makalede iddia edildiğine göre يَأْتِ kelimesi Hevâzin lehçesinde kullanılmaktaydı. Nitekim Taberî, tefsirinde bu kelimenin anlamını açıklarken el-Kâsım b. Ma'n'ın bu kelimenin Hevâzin lehçesinde olduğu şeklindeki ifadelerini rivayet etmiştir.⁵¹ Taberî'nin ilgili açıklaması bu makalenin çıkarımını da desteklemektedir. Beyitle istişhad edilen garîb kelimenin bulunduğu ayete; Hevâzin lehçesindeki anlam tercih edilerek “Allah dilerse bütün insanlara doğru yolu gösterir. İman edenler bunu bilmiyorlar mı?” şeklinde

⁴⁹ Abdurrahman, *el-İcâzû'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi' b. Ezrak*, 320.

⁵⁰ Hayatı için bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Malik b. Avf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/504-505.

⁵¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Daru't-Turbe ve't-Turas, ts.), 16/450-451.

anlam verilebilir. Söz konusu lehçe kullanımı olan anlam ayetin siyakına daha uygundur. *Mesâil*'de geçen bu örnekten hareketle Kur'an'da lehçelerin bilinçli bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Bir diğer örnekte İbn Abbas, “وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً” Nisâ suresi 4/100. ayette *مُرَاعِمًا* kelimesinin *geniş mekân* (منفسحاً) anlamına gelen Hüzeyl lehçesinde olduğunu söylemiştir. Hemen akabinde kullanılan *سَعَةً* kelimesi de bu anlama yakın bir mana içermektedir. Buna İbn Abbas şu şiiri şahit göstermiştir:

وَأَتْرُكُ أَرْضَ جَهْرَةَ إِنَّ عِنْدِي رَجَاءً فِي الْمُرَاعِمِ وَالْتَّعَادِي

“Cehra” yurdunu terk ediyorum zira var benim
Geniş ve uzak topraklara doğru gitmeye isteğim⁵²

İbn Abbas, şairini belirtmeden hangi kabilenin lehçesinde olduğunu söylemiştir. Bu örnek de Nâfi'de sorulan garip kelimelerin esasında lehçelere ait olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak aynı ayette “ve” bağlacı ile kullanılan *سَعَةً* kelimesi ile *مُرَاعِمًا* kelimesinin anlamları oldukça yakındır. Bunlardan birincisi anlamı yaygın olarak bilinen kapsamlı bir anlamdaki genişlik iken ikincisi Hüzeyl kabilesinin lehçesinde *mekân* alt anlamını da içeren *gidilecek yeri* ifade eden bir kelimedir. Bu örnek Kur'an'ın lehçeleri anlamları iletmede aracı kılarak bütünleştirici bir üst dil inşa ettiğini açıkça göstermektedir.

Bir başka misalde “لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ” şeklindeki Beled suresi 90/20. ayette geçen *كَبَدٍ* kelimesini İbn Abbas, (orta) denge ve istikamet (اعتدال واستقامة) anlamında Amir oğullarından olan Lebîd b. Rabî'a'nın şu beyiti ile açıklamıştır:⁵³

يَا عَيْنُ هَلَّا بَكَتِ أَرْبَدٌ إِذْ قُفْنَا وَقَامَ الْخُصُومُ فِي كَبَدٍ

Ey gözüm! (kardeşim) Erbed için ağlamayacak mısın?
Hani (savaş için) kalkmıştık, düşmanlar da kalkmıştı itidalli

Şayet *كَبَدٍ* kelimesi ile ilk akla gelen *meşakkat* anlamı kastedilmiş olsaydı Hristiyan teolojisindeki doğuştan günahkârlığı andıran bir şekilde surenin anlamı ve mesajı değişirdi. Her ne kadar meallerde genelde meşakkat anlamı verilse de *كَبَدٍ* kelimesinin İbn Abbas'ın da işaret ettiği üzere bu ayette Amir oğullarının lehçesindeki dengeli ve orta halli olma anlamında kullanılmış olması daha isabetli görülmektedir. İbn Abbas'ın örnek verdiği beyitte bu kelime, daha somut bir anlamda savaşılan bölgenin ortasını ifade ediyorken ayette somut ve soyut bir şekilde yaratılışa insanın hem bedenlen hem de yol olarak orta halli olması ifade edilmiştir. Beled suresinde ayetin bağlamına bakıldığında İbn Abbas'ın verdiği anlama göre insan, *dengeli* bir şekilde yaratılmış ve kendisine iki ayrı yol gösterilmiştir. Ancak insan kibirlenip, kendisine kimsenin gücünün yetmeyeceğini, kimsenin kendisini görmeyeceğini sanmış, malını infak etmemiştir. İbn Abbas'ın lehçeye işaret ederek tercih ettiği anlamın daha isabetli olduğunu gösteren başka veriler de bulunmaktadır. Nitekim aynı surede 90/4. ayette geçen *كَبَدٍ* kelimesine İbn Abbas'ın verdiği anlam ile 90/11. ayette geçen *العقبة* kelimesi arasında da semantik anlamda bir ilişki gözlemlenmektedir. Zira *كَبَدٍ* ortada olan ve yükselen şeydir.⁵⁴ İnsan dengeli yaratıldığı halde *العقبة* yani yokuşu dahi geçememiş; itidal ve istikameti⁵⁵ bulamamıştır. Bu surede bu iki kelime ile

⁵² Abdurrahman, *el-İcâzû'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilü Nâfi' b. Ezrak*, 568.

⁵³ Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/69.

⁵⁴ Abdurrahman, *el-İcâzû'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilü Nâfi' b. Ezrak*, 315.

⁵⁵ Fâsî İbnü't-Tayyib Muhammed, *Kitabu Şerhi Kifâyeti'l-Mutehaffiz Tahriru'r-Rivaye*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb (Riyad: Dâru'l-ulûm, 1983), 426.

itidalin, Amir oğullarının verdiği alt anlamın ilişkili olduğu *ortada yükselen bir yokuşa* benzetildiği ve burada sanatsal bir üslubun kullanıldığı görülmektedir. Yani insan belirgin olarak orta halli bir şekilde (كَبِد) yaratıldığı halde yine ortada yükselen bir yokuşu (الْعَقَبَةُ) dahi geçememiştir. Yaratıldığı i'tidal hali üzerinde kalsaydı ve kibirlenmeyip Allah'ın onu gördüğü bilinciyle malını infak etseydi ortada yükselen o yokuşu geçebilirdi. Dolayısıyla Kur'ân'daki garip kelimelere anlam verilirken lehçeleri bilmenin önemi *Mesâil*'deki bu örnekten hareketle görülmekte, Kur'ân'ın üslubunu ve anlatısını kurarken bu garip kelimeleri nasıl aracı kıldığı fark edilmektedir.

Buna benzer bir diğer misal de İbn Abbas'ın "وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ" şeklindeki Kalem suresi 68/3. ayette geçen مَمْنُونٍ ibaresine *eksiltmiş* (منقوص) anlamını verip Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın şu beyitleri şahit göstermesidir:

فَضَّلَ الْجَوَادُ عَلَى الْخَيْلِ الْبَطَاءِ فَلَا يُعْطَى بِذَلِكَ مَمْنُونًا وَلَا نَزْفًا

[Cömertlerin cimrilere üstünlüğü] Küheylanların hantal atlara üstünlüğü gibidir

Zira koşmalarında ne bir *eksiltme* vardır onların ne de bir yavaşlama⁵⁶

Züheyr b. Ebî Sülmâ, Müzeyne kabilesindendir. İbn Abbas'ın işaretine göre, Kur'ân'da مَمْنُونٍ kelimesinin anlamı, ilk akla gelen *minnet edilen* değil de Müzeyne kabilesinin kullandığı *eksik bırakılan* şeklindedir. Böylece ayetin anlamı "Ant olsun, eksiltilmemiş bir mükâfat senindir." şeklindedir. Burada *eksiltme* ve *minnet etme* kelimelerinin anlamsal ilişkisi üzerine de düşünmek gerekmektedir. Zira minnet edilen bir iyilikte iyiliğin değeri azaltılır. Ancak yine de ayette *eksiltilmemiş yani hakkı verilmiş bir mükâfattan* bahsedildiği yönündeki lehçeye ait anlam tercihinin yaparken Arap dilinden bir şahit göstermesi İbn Abbas'ın bu alandaki otoritesini göstermektedir. Buna göre Kur'ân'da garip kelimelere anlam verirken de lehçeleri bilmek önem kazanmaktadır.

Bu örnekte ayetin içinde geçen garip kelimenin akla gelen ilk anlamı ile anlamsal bir işkal ortaya çıkmaktadır. Burada Nâfi' garip kelimenin dönemindeki yaygın anlamını değil, bağlam içindeki anlamını sormuş; İbn Abbas'tan ayetteki aynı siyakta ve anlamda Araplardan örnek vermesini istemiştir. Sözelimi ممنون kelimesinin yaygın anlamı *minnet* iyilikle birlikte ortaya çıkan bir davranıştır. Ancak ayette geçen mükafatın sıfatı olan "ğayra memnûn" mükafatla birlikte geçtiği için yaygın anlam verildiği takdirde anlamsal bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bunu anladığı fark edilen Nâfi'nin "Araplar bunu böyle kullanıyor muydu?" diyerek bir lehçeye ait garip kelimenin bağlam içindeki anlamını öğrenmeye çalışmıştır. ممنون kelimesinin mükafatta azaltma, hakkı vermeme söz konusu olabileceği için Müzeyne lehçesinde olduğu gibi *hakkından azaltılmamış* anlamının ayette kullanıldığını İbn Abbas söylemiştir. Böylece çalışmanın hedeflerinden olan şahitlerin ve ayetlerin siyak açısından birbiriyle uyumlu olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Kur'ân'ın bilinçli bir şekilde lehçeleri kullandığı söylenebilir.

Nâfi', "وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا" şeklindeki Cin suresi 72/23. ayette geçen جَدُّ kelimesini sormuş, İbn Abbas ise *azamet* (عظمة) anlamında olduğunu söyleyip Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın şu beyitleriyle istişhad etmiştir:

لَكَ الْحَمْدُ وَالنَّعْمَاءُ وَالْمُلْكُ رَبَّنَا ... وَلَا شَيْءَ أَعْلَا مِنْكَ جَدًّا وَأَمَجْدًا

Rabbimiz hamd, nimetler ve mülk senindir;

⁵⁶ Abdurrahman, *el-İ'câzû'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilü Nâfi' b. Ezrak*, 569.

Övgü ve azamette senden yücesi yoktur!⁵⁷

Ümeyye b. Ebi's-Salt Haniflerden olup Sakîf kabilesine mensuptur. Nâfi' b. Ezrak'ın bu kelimenin *dede*, *şans* gibi anlamlarda kullanımlarını bildiği ve söz konusu ayet bağlamındaki kullanımını Araplardan duymadığı fark edilmektedir. Zira Nâfi', kelimenin kullanımına dair eksik bilgi ile ilk bakışta tamlama olarak bu kelimeyi *Rabbimizin atası* gibi müşkil bir ifade olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu sebeple Nâfi' ayetteki anlamını merak etmiş, bu bağlamda Araplar tarafından kullanılıp kullanılmadığını Nâfi', İbn Abbas'a sormuştur. Haniflerden olan ve kutsal kitapların dilini bilen Ümeyye b. Ebi's-Salt kullandığı bu ifade ise Kur'an'da aynı anlamda Rab kelimesi ile geçmektedir. Yine Sübhaneke duasında “وتعالى جـدك” “azametini yücedir” anlamında da zikredilmektedir. Bu kullanımı da Ümeyye'nin zaten semavi bir dili bildiği, okuduğu ve Kur'an'dan önce edebi bir dilde Arapçaya bu semavi/kitâbî dili taşıdığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bu noktada bu beyit makalenin birinci bölümünde vurgulanan şairlerin dili üretici konumunda olmalarına örnek olabilir.

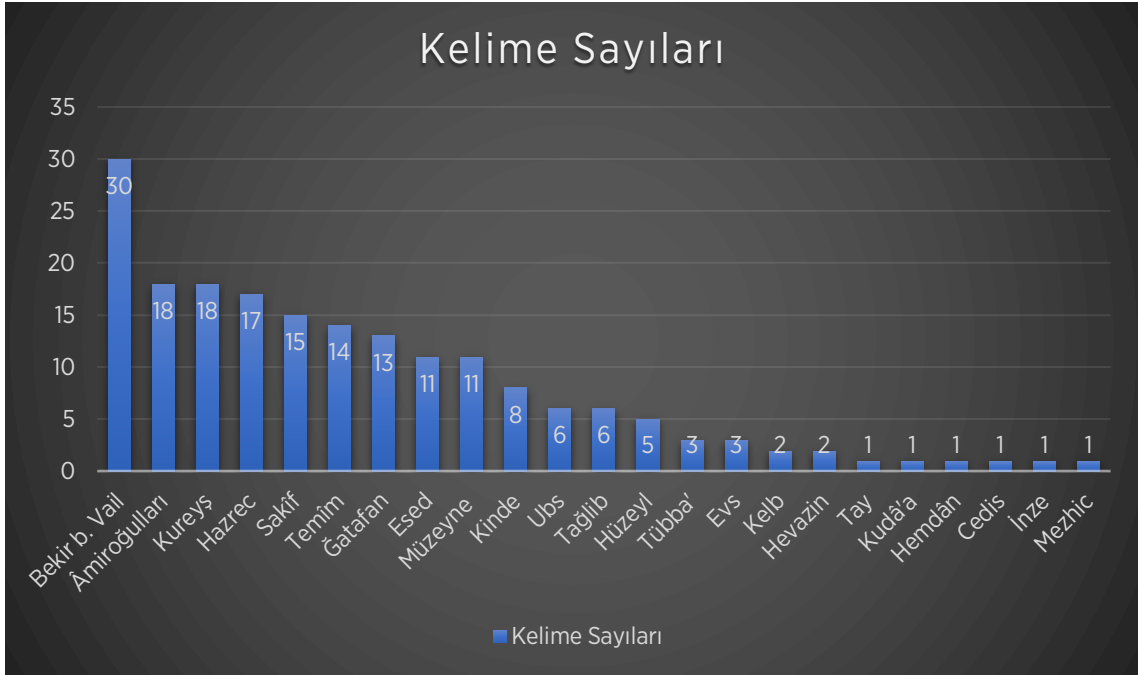
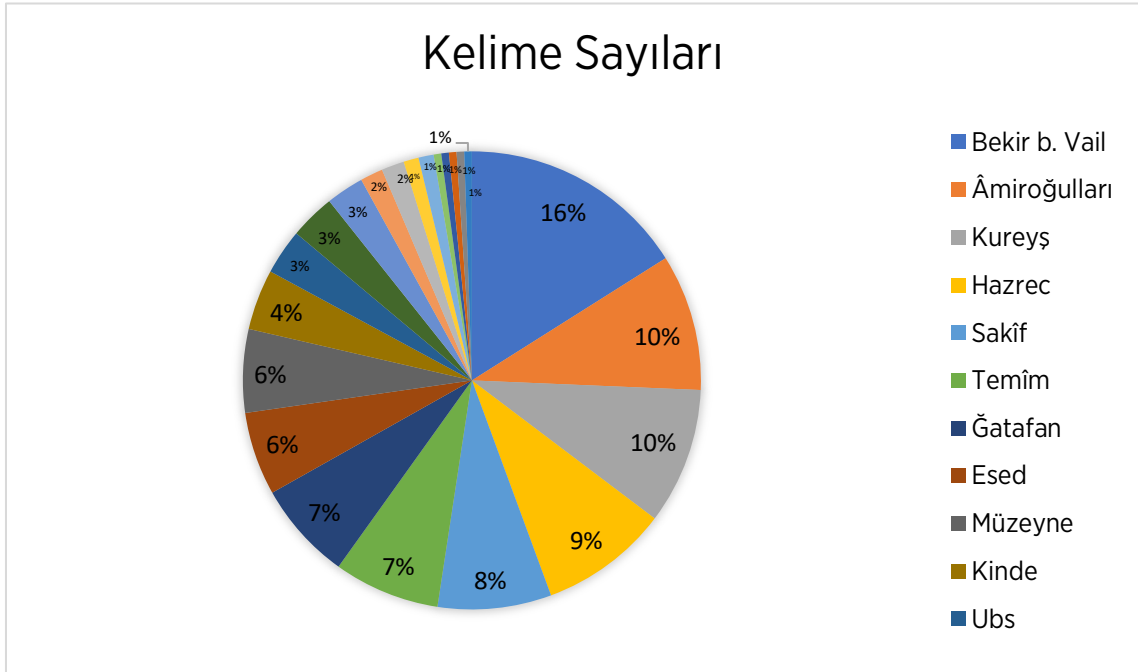
Yukarıdaki incelenen örneklerde görüldüğü üzere İbn Abbas'ın garip kelimeleri açıklama biçimi ve garip kelimelerin lehçelerle ilişkili olması makalenin Kur'an'ın bilinçli bir şekilde çeşitli lehçeleri kullanarak bir üst dil inşa ettiği hipotezini desteklemektedir. Kur'an, lehçelerdeki anlam düzeyine ait kelimeleri üslubunu zenginleştiren bir araç olarak kullanmıştır. İbn Abbas'ın tefsir bilimine taşıyıp gösterdiği bu üslup vesilesiyle Kur'an, hitabında muhataplarına ait bir şey sunarak Arapların zihinlerine yaklaşmıştır. Böylece ilk muhatapları olan Arapları etkileyip büyük bir coğrafyayı kuşatmıştır. Bu nedenle sonraki başlıkta Kur'an'ın kuşattığı coğrafyanın gösterilmesi ve söz sahibi olan şairler üzerinden kabileler ve kabilelerin soylara göre ve coğrafi dağılımları sunulmuştur.

3.1. Şairlerin Dağılımını Gösteren Kabile Soy Ağacı ve Coğrafi Dağılım Haritası

Nâfi' b. Ezrak rivayetlerinde 21 kabile tespit edilmiş olup bu kabilelere 185 kelime nispet edilmiştir. Kabilelere yapılan atıfların sayısı ve yüzdelikleri iki ayrı grafik şeklinde çalışılarak aşağıda gösterilmiştir:

⁵⁷ Abdurrahman, *el-İcâzül-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilü Nâfi' b. Ezrak*, 406.

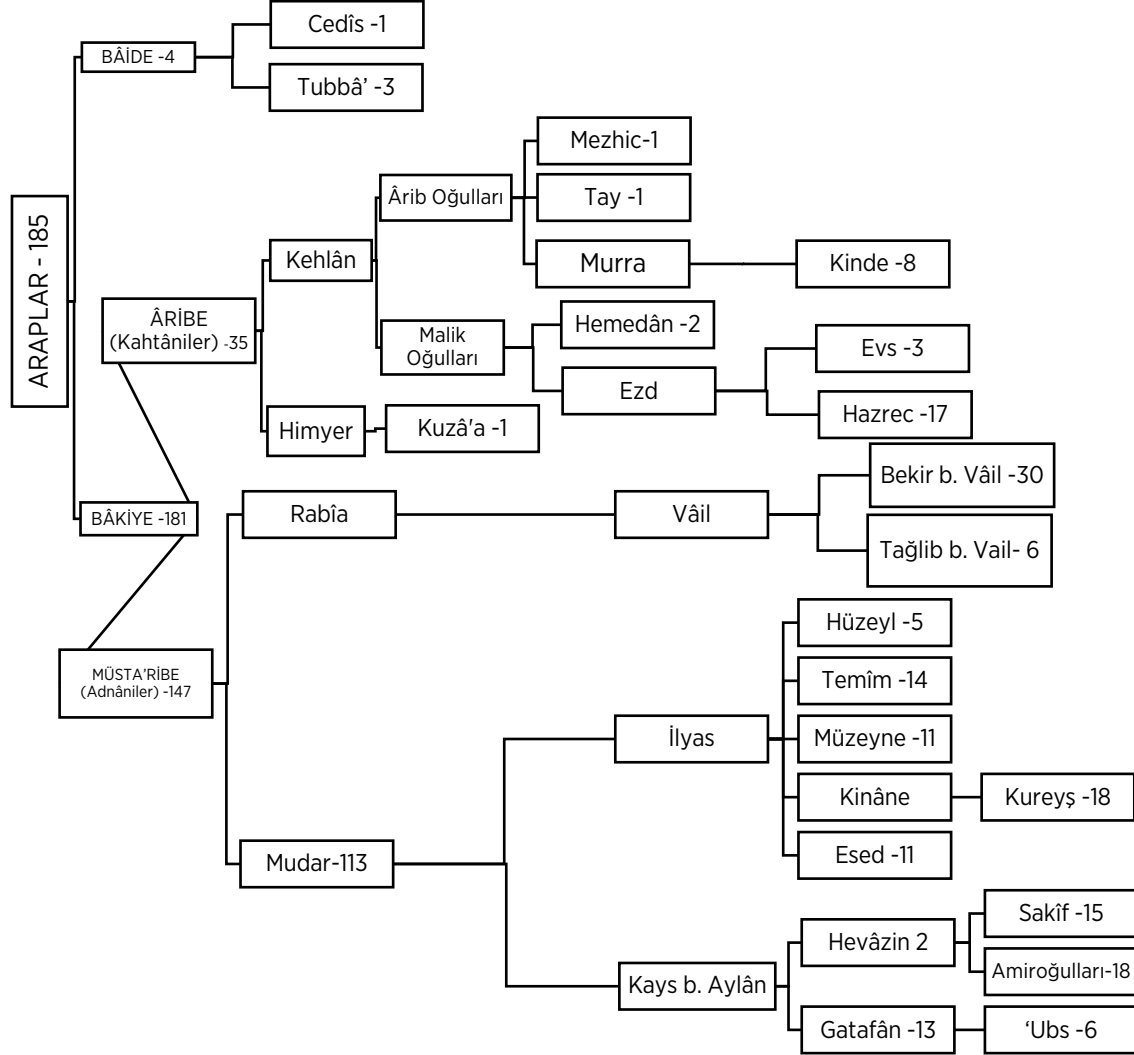
⁵⁸ Ümeyye'nin hayatı için daha ayrıntılı bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, “Ümeyye b. Ebi's-Salt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

Grafik 1. Azalan Sırada Kabileler, Atfedilen Kelimelerin Sayı ve Yüzdeliklerini Belirten Grafik**Grafik 2.** Azalan Sırada Kabileler, Atfedilen Kelimelerin Sayı ve Yüzdeliklerini Belirten Dilimli Grafik

Grafiklere bakıldığı zaman yüzde 16 ile Bekir b. Vail kabilesinin şairlerine en çok atıf yapıldığı görülmektedir. Sonrasında sırasıyla Âmir oğulları, Hazrec, Kureyş, Sakîf, Temîm ve Gatafan gelmektedir. Buradan hareketle bu kabilelerin İslam öncesi ve İslam'ın indiği dönemde en çok söz sahibi kabileler oldukları söylenebilir. Nitekim *Mesâil* bağlamında Kur'ân'daki garip kelimelerin yarısından fazlası bu kabilelerin lehçelerinden oluşmaktadır. Kur'ân'ın Kureyş lehçesinde olduğu iddiaları da yukarıdaki veriler üzerinden yorumlanacak olursa Kureyş'in toplam garip kelimelerin yüzde onunu oluşturduğu fark edilmektedir. Bu noktada Kureyş lehçesini de kapsayan üst lehçe mahiyetindeki Mudar lehçesinin Kur'ân'ın dili olduğu iddiası da

Mesâil bağlamında ulaşılan veriler ile değerlendirilebilir. Ayrıca ortak dilin oluşumundaki katkısını gösterecek olan Mudar'ın diğer lehçelere oranını tespit için soylara göre 21 kabilenin dağılımı çalışmalıdır. Bu doğrultuda temel kaynaklardan yapılan araştırmaya göre *Mesâil*'de geçen şairlerin kabilelerinin soy ağacındaki konumları aşağıda zikredilmiştir.⁵⁹

Tablo 2. Soy Ağacında Kabile ve Garip Kelime Sayısı

⁵⁹ Bu soy ağacı hazırlanırken yedi ayrı kaynaktaki Arapların soylarına ilişkin verilmiş verilerden faydalanılmıştır; bk. Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed Endelûsî İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l- 'Arab* (Beyrut: y.y., 1403/1983); Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu kabâ'ili'l- 'Arab* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997); İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tornberg (Leiden: Lugduni Batavorum, 1851); Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi'târîhi'l- 'Arab kable'l-İslâm* (Beyrut, 1968); Şihâbüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Kalâ'idü'l-cümân fi't-târîf bi-kabâ'ili 'Arabi'z-zamân*, thk. İbrahim Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İslâmiyye, 1982); Şihâbüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (Kahire: Daru'l-Kutub, 1922), 1/315-322. Ayrıca bk. Kerim, *el-Muktedab fi lehecâti'l-Arab*, 22-42.

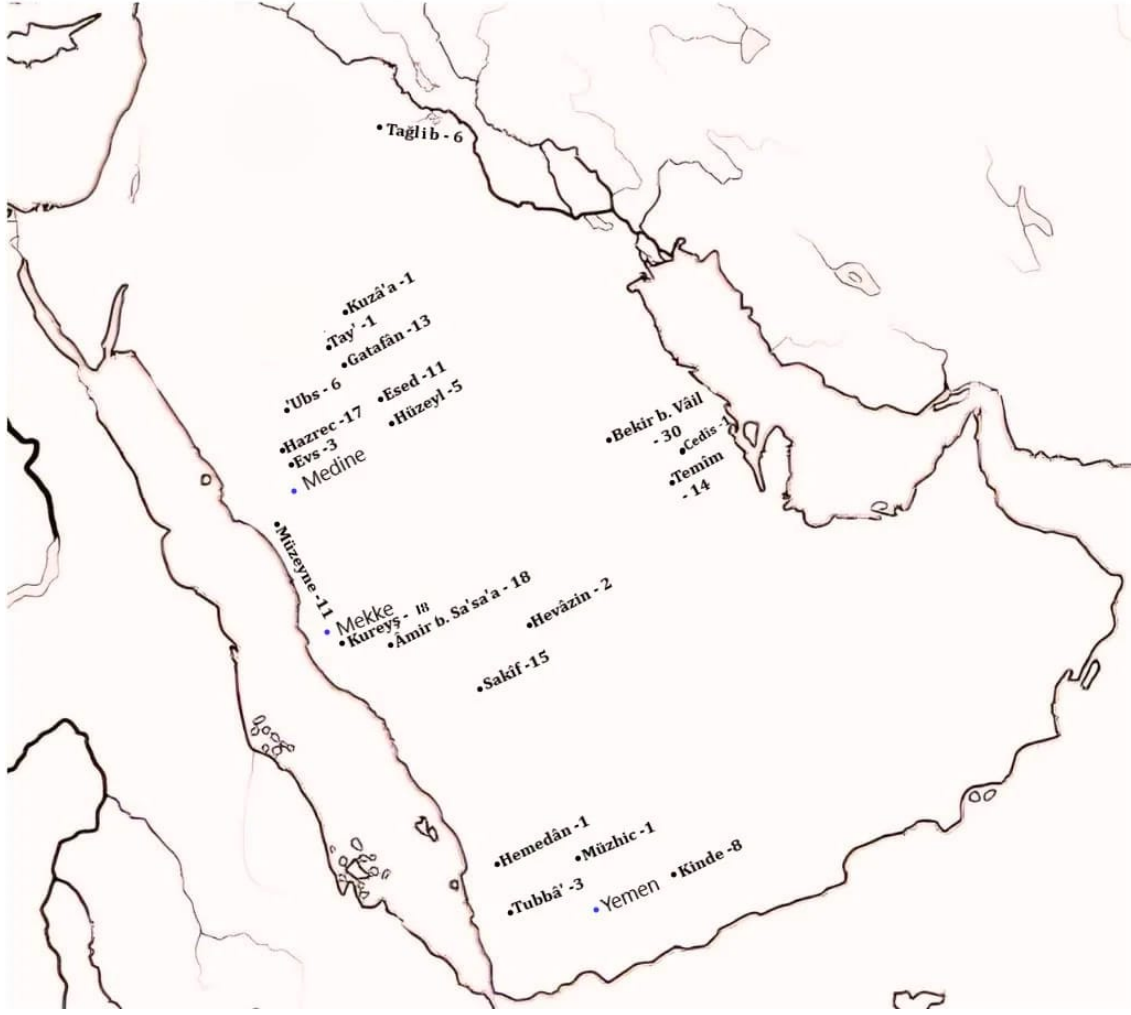
Yukarıdaki şemada yanlarında sayı yazılan kabileler *Mesâil*'de zikredilen şairlerin kabileleridir. Sayı yazılmayan kabileler ise atfedilen kabilelerin soy ilişkilerinin daha net anlaşılabilmesi için zikredilmiştir. Mesela Adnânilerden Mudar ve Rabî'a kabileleri *Mesâil*'de zikredilen şairlerin 21 kabilesinin arasında bulunmamaktadır. Ancak Kureyş'in Rabî'a oğullarıyla olan akrabalık bağı ancak Mudar ve Rabî'a zikredilince anlaşılabilir. Bu durum Kahtânilerden zikredilen ancak *Mesâil*'de şairlerin kabilesi olarak geçmeyen Himyer, Kehlân, Âriboğulları, Mâlik oğulları, Kays 'Aylan, İlyas ve Vâil için de geçerlidir.

Buna göre yok olmuş Araplardan 4, saf Arap soyu olan Kahtanilerden 32, İsmailî soy olan Adnanilerin Rabî'a kolundan 54, Mudar kolundan ise 113 kelime istişhadı yapılmıştır. Toplam tespit edilen 185 kelimenin ve kullanımın yaklaşık yüzde 60'ı Mudar kabilesinin alt kollarının lehçesinde gelmiştir. *Mesâil*'in aynı zamanda Kâdi b. Tayyib ve İbn Adulberr gibi âlimlerin de savunduğu Kureyş dilinin Kur'ân'ın hepsine değil çoğuna hâkim dil olduğu yönündeki iddiaları da burada verilere dayalı bir şekilde değerlendirme imkânı vermiştir.⁶⁰ Elde edilen verilere göre Kur'ân'ın çoğunun Kureyş değil de Mudar lehçesinde olduğu görülmektedir. Ancak toplam garip kelimenin yarısı olan 112 kelimenin Mudar amcaoğlu Rabî'a oğulları ve uzak soy Kehlan, Himyer ve Cürhüm kabilelerinin şairlerinden istişhad edilmiş olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Bu veri Arap dilinde üst dilin Kur'ân vasıtasıyla diğer kabilelerden de birçok kelime alarak oluştuğunu göstermektedir. Buradaki otoritenin, şairden daha etkili olup farklı lehçelerden kuşatıcı bir siyaset ile tek bir sözde lehçeleri bir araya getiren Kur'ân olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu noktada Kur'ân'ın Arap Yarımadasını nasıl kuşattığı, bunun şairleri yoluyla söz sahibi olan ve dillerini koruyan kabilelerle ilişkisi ve yoğunluğun hangi bölgelerde olduğunu tespit etmek için şiirlerine atıf yapılan 21 kabilenin harita üzerinde birbirine uzaklık ve yakınlıklarını incelemek gerekmektedir.

Temel kaynaklardan araştırılarak *Mesâil* rivayetlerinde geçen şairlerin mensup olduğu yirmi iki kabilenin konumları tespit edilmiş ve haritaya yerleştirilmiştir.⁶¹

⁶⁰ Bk. Makdisi, *Kitâbü'l-mürşidi'l-vecîz*, 69; İbn Kesir, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 68, 69, 77; Kurtûbî, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*, 3/1/44.

⁶¹ Bu harita hazırlanırken kabilelerin konumlarıyla ilişkili aşağıda zikredilen sekiz kaynaktaki verilerden istifade edilmiştir; bk. Hasen b. Ahmed Hemdânî, *Sıfatü cezîrati'l-'Arab*, thk. Muhammed b. Ali Havâli (San'a: Mektebetu'l-İrşâd, 1990); İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*; Kehlân, *Mu'cemu kabâ'ili'l-'Arab*; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*; Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*; Kalkaşendî, *Kalâ'idü'l-cümân fi't-ta'rîf bi-kabâ'ili 'Arabi'z-zamân*; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi (kabâ'ili)'l-'Arab*. İlk dönem Arap kabilelerinin konumlarını gösteren bazı atlara rastlanmıştır. Ancak makalede hazırlanan haritadan değişiklikler arz etmektedir; bk. Hüseyin Mü'nis, *Atlas Târihu'l-İslâm* (Kahire: ez-Zehrâ li'l-İlâmî'l-'Arabî, 1987); Ebû Halil, *Atlasu't-târihi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî* (Suriye: Daru'l-Fikr, 2005).

Harita 1. *Mesâil*'deki Şairlerin Kabilelerin Arap Yarımadasındaki Konumlarının Haritası

Mesâil rivayetlerindeki kelimeleri kullanan kabilelerin bulunduğu konumlar haritada açıkça gösterilmiştir. Buradan hareketle hem kabilelerin hem de bölgelerin durumu açıkça göz önüne serilmektedir. Haritadaki atıf yoğunluklarının nerelerde olduğuna bakıldığında Arap Yarımadasının orta doğusunda bugün Katar ile Bahreyn'i de içine alan ve Suudi Arabistan'ın doğusunda bulunan bir bölgede yaşamış olan Mudar oğullarından Temim ve Rabî'a oğullarından Bekir b. Vâil kabileleri dikkat çekmektedir. Bu bölge toplam atıfların yaklaşık beşte birine sahiptir. Mekke çevresindeki Kureys, Amir oğulları, Müzeyne, Hevâzin ve Sakîfe toplam atıfların üçte birine sahiptir. Medine çevresinde bulunan lehçelere de yaklaşık üçte bir oranında atıf yapılmıştır. Yaklaşık yüzde yedi ile güneybatı bölgesinde bulunan Kinde kabilesine mensup olan meşhur İslam öncesi şair İmriu'l-Kays sekiz atıf ile dikkat çekmektedir. Yarımadanın kuzey doğusuna ise sadece yaklaşık yüzde dört atıf yapılmıştır. Bütün bu oranlar *Mesâil* ve şairler bağlamında Kur'ân dilinin hangi bölgelerde yoğunlaştığını ve hangi bölgenin şairlerinin kendi kabilelerinin lehçelerini koruduğu ve güçlü söz ürettiklerini göstermektedir.

En çok atıf yapılan kabilelerin birbirlerine yakınlıkları incelendiğinde bir kısmının haritada komşu olduğu görülmektedir. Bunlar Yarımadanın doğusunda Temim ve Bekir b. Vâil kabileleridir. Mekke çevresinde Kureys, Amir oğulları, Müzeyne ve Sakîf'tir. Medine çevresinde ise Hazrec, Esed ve Gatafân'dır. Bir kısmının ise Temim ve Müzeyne gibi komşu olmadığı fakat aralarında akrabalık ilişkisi bulunduğu, ticaret veyahut göç sebebiyle bir araya gelebilecekleri ihtimalleri

üzerinde durulmuştur. Bu çıkarımlara yukarıda zikredilen soy şeceresi de destek olmuştur. Harita ve yukarıda zikredilen örnekler göz önüne alındığında Kur'ân'ın Arapların lehçesini bilinçli bir şekilde Arapların yaşadığı ve edebi söz üreten coğrafyayı da kapsayacak şekilde kullandığı görülmüştür.

Değerlendirme ve Sonuç

Makalede İbn Abbas'a nispet edilen *Mesâil-i Nâfi' b. Ezrak* adlı rivayetlerin Arap lehçelerinin kelime boyutu kaynaklarından biri olduğu söylenmiştir. Bu kabul doğrultusunda çalışmada, rivayetlerde yer alan şairleri belli olan şiirlerden hareketle tablo, şema, grafik ve son olarak haritalandırma yoluyla hem Arap dili hem de tefsir alanlarına dair çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Buna göre;

1. Nâfi' b. Ezrak *Mesâil*'inin tarikleri incelendiğinde tespit edilebildiği kadarıyla dokuz farklı tarik ile dört tabiinden Dahhak, İkrime, Meymûn b. Mihrân ve Ebû Bekir b. Muhammed yoluyla İbn Abbas'tan ulaştığı görülmüştür. Dolayısıyla her tabakasında üçten fazla ravisi olan *Mesâil* rivayetlerinin meşhur hükmünde olduğu söylenebilir.

2. *Mesâil*'de Ayşe Abdurrahman'ın *İ'câzu'l-Beyân li'l-Kur'ân*'ı, Müberred'in *Kâmil*'i, İbnü'l-Enbârî'nin *İzâh*'ı, Murad Molla nüshası ve *İtkân*'daki toplamda tekrarsız olarak 280 kelime tespit edilmiştir. Garip kelimelerin geçtiği 179 şiirin şairinin belli olduğu, altı tane şiirin şairinin ise kabile nispetiyle şahit gösterildiği fark edilmiştir. Toplamda verisi işlenebilecek tekrarsız 185 rivayete ulaşılmış, 94 tanesinin şairinin belli olmadığı tespit edilmiştir. Böylece toplam verinin üçte ikisinin işlenmesi mümkün olmuştur.

3. Temel kaynakların içerikleri incelendiğinde sadece İbnü'l-Enbârî'de geçen İbn Ebî Miyas, Hasîb ed-Damrî, el-Kattâmî şeklinde adları geçen şairlerden şahit gösterilen üç mesele, *Mesâil*'e sonradan ekleme olabileceği yönünde şüphe uyandırmaktadır. Nitekim ilk iki şairin kimliğine ulaşılammış, üçüncüsü ise İbn Abbas'tan çok sonra yaşamış bir şairdir. Bu meseleler diğer kaynaklarda geçmemiştir. Bu sebeple Süyûtî'nin *İtkân*'ı ve diğer kaynakların İbnü'l-Enbârî'den daha güçlü olduğu söylenebilir.

4. *Mesâil*'deki bazı şiir şahitleri incelendiğinde Kur'ân'da kullanılan bağlamsal anlamların örtüştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca Kur'ân'da garip kelimelerin çoğunlukla yaygın anlamda değil lehçedeki anlamda kullanıldığı görülmüştür. Bu noktada yaygın bir anlamı varsa bir kelimenin nasıl garip olarak görüldüğü noktasında bir soru zihinde canlanmaktadır. Bu makalede incelenen örnekler çerçevesinde garip kelimeye ilk akla gelen anlam verildiğinde (ممنون kelimesinde olduğu gibi) siyakta anlamsal bir işkâlin/sorunun ortaya çıktığı görülmüştür. Bu müşkili aşmanın tek yolu kelimenin veya deyimnin lehçedeki anlamını tespit etmektir. Bu açıdan ulumu'l-Kur'ân başlıklarından garibu'l-Kur'ân ve müşkulu'l-Kur'ân'ın lehçeler üst başlığında bir ortak kümesi olduğu görülmüştür. Bu ortak kümenin ise müşterek lafızlar (eş seslilik) konusu olduğu fark edilmiştir.

5. Ayetlerde lehçe kullanımlarının (مراغما - سعة örneğinde olduğu gibi) anlamı zenginleştirdiği fark edilmiştir. Bu minvalde Beled suresinde görüldüğü üzere genel bir anlam tasavvuru inşa etmek için Kur'ân tarafından lehçelerin aracı kılındığı görülmüştür.

6. Haniflerden olan Ümeyye b. Ebî's-Salt'ın şiirinde kullandığı راب kelimesi, rab kelimesiyle birlikte ayette geçen bağlama çok benzer bir çerçevede kullanılmıştır. Bu kullanımı ile Ümeyye'nin zaten semavi bir dili bildiği Kur'ân inmeden önce Arapçaya taşıdığı sonucuna varılabilir. Ümeyye'nin

söz konusu kullanımı makalenin başlarında vurgulanan şairlerin dili üretici konumda olduklarına güzel bir örnektir.

7. *Mesâil* rivayetlerinde ise toplamda 21 farklı Arap kabilesine mensup 46 şair ve 2 tanesi şair ismi zikredilmeksizin sadece kabileye nispetle toplamda 48 şair tespit edilmiştir. Bu kabilelerden iki tanesi Bâide Araplarından olmak üzere 9 tanesi Kahtanilerden 12 tanesi ise Adnanilerdendir. Bâide Araplarıyla birlikte Kahtanilere ait yaklaşık yüzde 21 (39 kelime), Adnanilere ait ise yüzde 79 (146 kelime) tespit edilmiştir. Kahtanilerden 13 şair, Adnanilerden olan sadece Kureyş'ten 11 şair olmak üzere toplamda 34 şair bulunmaktadır. Bu noktada Adnanilerin hem kabile olarak hem de şair sayısıyla Kahtanilerin önüne geçtiği fark edilmiştir.

8. Tespit edilen 21 kabilenin soy ağacındaki konumları tespit edildiği zaman yok olmuş Araplardan 4, Kahtanilerden 34, Adnanilerin Rabî'a kolundan 54, Mudar kolundan ise 94 kelime istişhadının yapıldığı görülmüştür. Buna göre *Mesâil*'deki garip kelimelerin yaklaşık yüzde 60'ı Mudar, kalan yüzde 40'ı ise diğer kabilelerin lehçeleridir.

9. *Mesâil*'deki şairlerin kabilelerin konumları haritada incelendiği zaman bunların Mekke, Medine çevreleri, Yemen, Arabistan'ın doğusu ve kuzeydoğusu olmak üzere beş ayrı bölgede oldukları görülmüştür. Atıfların üçte biri Mekke çevresine üçte biri Medine çevresindeki kabilelere yapılmıştır. Geri kalan üçte birinden en büyük payı Arabistan'ın kuzey doğusundaki bölge almıştır. Buradan hareketle Kur'ân dilinin hangi bölgelerde yoğunlaştığı fark edilmiştir. Atıf ve bölge yoğunluğuna bakıldığı zaman Kur'ân'ın İslam'ın etkin olduğu Mekke ve Medine çevresinde yaşayan farklı kabilelerin lehçelerini kullandığı söylenebilir. Diğer taraftan bakıldığı zaman bu harita, aynı zamanda hangi kabilelerin ve bölgelerin şairlerinin kendi lehçelerini şiirleriyle kayıt altına alıp güçlü söz ürettiklerini göstermiştir.

Araştırmada yukarıda zikri geçen bulgular da göz önünde bulundurularak erken dönemde oluşan standart dilin kaynaklarının konumuna dair değerlendirme yapmak mümkün olmuştur. Bu minvalde standart dilin kaynakları *Mesâil* özelinde zayıftan güçlüye doğru bir sıralama ile gösterilebilir. Buna göre sıralama; Kureyş lehçesi, diğer lehçeler, Mudar lehçesi, şiir dili ve Kur'ân dili olarak yapılabilir. Nitekim Kur'ân dili olduğu ifade edilen Kureyş lehçesi *Mesâil*'deki garip kelimelerin yüzde onunu yani az bir kısmını oluşturmuştur. Kureyş lehçesi ile Câhiliye şiir dilinin birebir aynı olduğuna yönelik görüşler *Mesâil* özelinde yanlışlanmıştır. Zira Câhiliye şiir dilinin farklı kabilelere mensup birçok şairin kendi lehçelerinden kelimeleri edebiyat havuzunda toplamasıyla Kureyş lehçesinden daha güçlü bir kaynak olduğu görülmüştür. Öte yandan Kureyş'in de ata dili Mudar'ın hem Kur'ân dilinde hem de standart dile kaynaklık etmede önemli bir konumda olduğu görülmüştür. Buna ek olarak *Mesâil*'den hareketle toplamda 21 kabile lehçesinin standart dilin oluşumunda etkili olduğu da fark edilmiştir.

Son olarak bulgular, Kur'ân'ın standart dilin oluşmasındaki konumu hakkında fikir vermiştir. Ayrıca Kur'ân dili ve edebi şiir dilinin aynı dil olduğu iddialarını da değerlendirme imkânı doğmuştur. Buna göre Kur'ân'ın standart dil oluşturmada diğer kaynaklar ve şiirlerden daha etkin bir otorite olduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim her şair daha çok kendi kabilesini ve dilini temsil ederek tikel yönleri olan bir dil kullanmıştır. Kur'ân ise edebi söz üreten bu coğrafyayı da kapsayıp kelimeleri tek bir kutsal metinde birleştirerek standart dilin en etkili kaynağı olmuştur. Bu minvalde standart dilin Kur'ân'ın nüzulünden sonra tekâmül ettiği *Mesâil* özelinde görülmüştür. Nihayetinde şiirlerden farklı bir üslupla Kur'ân, muhatapları etkilemek için bilinçli bir şekilde lehçeleri kullanarak kuşatıcı bir siyaset gütmüştür.

Kaynakça

- Abdulgani, M. Fuat. *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân Mustahracan min Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire/Mısır: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1950.
- Abdulhamid, Subhî. *Subhî Abdulhamid, el-Lehecâtü'l-Kur'âniyye fî meânî'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*. Kahire: Dâru't-Tibâati'l-Muhammediyye, 1986.
- Abdurrahman, Aîşe. *el-İcâzû'l-beyânî fi'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1984.
- Alemuddin el-Cündî. *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fi't-turâs*. ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1983.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: y.y., 1968.
- Bassiouny, Reem. *Arabic Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- Blachère, Régis. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Şam: Daru'l-Fikr, 1984.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdülhalim Neccar. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1983.
- Buhl, Frantz. "İbn Abbas". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 5. Basım, 1978.
- Bulut, Ali. "Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20-21 (2005), 279-297.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Osmaniyye*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1955.
- Ceatani, Leone. *İslam Tarihi 1 (Annali Del İslam)*. ed. M. İhsan Hacıismailoğlu-Yavuz Selim Göl. çev. Hüseyin Cahid Yalçın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâ'r-Ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garibü'l-Kur'ân'ı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 17-104.
- Çelebi, Muharrem. *Meânî'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976.
- Dâli, Muhammed Ahmed. *Mesâil-u Nâfi' b. Ezrak*. Limasol: Ceffân ve'l-Câbî li't-Tebaâtî ve'n-Neşr, 1993.
- Ebû Abdillâh, Muhammed b. Sellâm. *Tabakâtü Fuhûli's-suarâ*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Dâru'l-Medenî, ts.
- Ebû Halil, Şevki. *Atlasu't-târîhi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî*. Suriye: Daru'l-Fikr, 5. Basım, 2005.
- Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî, el-Mevsilî. *el-Hasâ'is*. thk. Şâkir Mahmûd Muhammed. Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 1992.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-Muhîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413.
- Enîs, İbrahim. *Fi'l-lehecâtî'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Enclu, 2003.
- Enîs, İbrahim. *Müstakbelu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-müştereke*. Mısır: Matbaatu'r-Risale, 1959.
- Ferrâ', Ebu Zekerîyya Yahya b. Ziyâd. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr. Mısır: Daru'l-Misriyye, ts.
- Feval, Azize. *Mu'cemu's-suarâi'l-câhiliyyîn*. Beyrut: Dar Sadır, 1998.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Tefsir Ekolleri (De Richtungen der Islamischen Koranauslegung)*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Gündüzöz, Soner. "Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme". *Nûsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/6 (2002), 77-94.
- Gündüzöz, Soner. "Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme (II)". *Nûsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/7 (2002), 121-140.
- Habbâs, Muhammed. "el-Lugatu'l-'Arabiyyetu'l-müştereke ve'l-lehecâtü'l-'âmiyyetu". *Mecelletu'l-Lugatu'l-'Arabiyye* 5/1 (2003), 109-125.

- Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-Ayn*. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 2004.
- Harman, Ömer Faruk. "Tübba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Hemdânî, Hasen b. Ahmed. *Sıfatü cezîrati'l-'Arab*. thk. Muhammed b. Ali el-Havâli. San'a: Mektebetu'l-İrşâd, 1990.
- Hirmas, Abdurrezzak. "Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak fî mîzânî'n-nakd". *Havliyyetu Kulliyeti's-şerîa Câmîatu Katar* 16 (1998), 13-61. <http://hdl.handle.net/10576/9572>
- Hüseyin, Tâhâ. *Fi'l-edebi'l-câhilî*, Mısır: Matbaatu İ'timâd, 1967.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec. *Kitabü'l-Eğânî*. thk. Ali Muhenna vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 5. Basım, ts.
- İbn Abbas, Abdullah. *Garibu'l-Kur'ân fi şî'ri'l-Arab*. thk. Muhammed Abdurrahîm-Ahmed Nasrallah. Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1993.
- İbn Abbas, Abdullah. *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*. İstanbul: Bağdatlı Vehbi, 757-2, 51b-75b.
- İbn Abbas, Abdullah. *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*. İstanbul: Molla Murad, 307-4, 170a-175a.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Mesâhif*. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed el-Hemedânî. *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Lugâti'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arâbî fî Kelâmihâ*. thk. Ömer Faruk Tabba'. Beyrut: Daru Mektebetil-Arif, 1993.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyuddîn. *Kitâbu'l-iber ve divânu'l-mubtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-acem ve'l-berber ve men âsarahum min zevi's-sultânî'l-ekber (el-Mukaddime)*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyuddîn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Saîd Mahmûd Ukayyel. Beyrut: Dârü'l-Cil, 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelusî. *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Reşid Rıza. Mısır: Matba'atu'l-Menâr, 1347.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsim. *İzâhu'l-Vakf ve'l İbtidâ'*. thk. Muhyiddin Abdurrahman. 2 Cilt. Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1971.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn. *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*. thk. Ali M. ed-Dabbâ. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târih*. nşr. C. J. Tornberg. Leiden: Lugduni Batavorum, 1851.
- Johnstone, T. M.. *Dirâsât fî lehecâti şarki'l-cezîrati'l-Arabiyye*. çev. Ahmed Muhammed ed-Dubeyb. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 1983.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Kalâ'idü'l-cümân fi't-ta'rîf bi-kabâ'ili 'Arabi'z-zamân*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1982.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi (kabâ'ili) l-'Arab*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kutâbi'l-Lübânî, 2. Basım, 1980.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ*. Kahire: Daru'l-Kutub, 1922.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu kabâ'ili l-'Arab*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 8. Basım, 1997.
- Kerîm, Muhammed Riyad. *el-Muktedab fî lehecâti'l-Arab*. Tanta: et-Turkî, 1996.
- Kurtûbî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim el-İtfiyyîş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, ts.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Malik b. Avf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/504-505. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Makdisî, Şihâbüddîn Abdurrahmân. *Kitâbu'l-mürşidi'l-vecîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Ankara: Dâru Vakfî'd-Diyâneti't-Türkî li't-Tiba'ati ve'n-Neşr, 1986.
- Fâsî, Muhammed İbnu't-Tayyib. *Kitabu Şerhi Kifâyeti'l-Mutehaffiz Tahrîru'r-Rivaye*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Dâru'l-ulûm, 1983.

- Müberred, Ebu'l-Abbas el-Ezdî. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabî, 1997.
- Mü'nis, Hüseyin. *Atlas Târihu'l-İslâm*. Kahire: ez-Zehrâ li'l-İlâmi'l-'Arabî, 1987.
- Râcihi, Abduh. *el-Lehecatu'l-Arabiyye fi'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye*. İskenderiye: Daru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1996.
- Ramazan, Abdu'ttevvâb. *Fusûl fi fikhî'l-'Arabiyye*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1999.
- Salih, Subhi. *Dirasât fi fikhî-l-luga*. Lübnan: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2009.
- Sâmerâî, İbrahim. *Suâlat Nâfi' b. Ezrak*. Bağdat: Matbaatu'l-Mearif, 1968.
- Smakman, Dick. "The Definition of the Standard Language: A Survey in Seven Countries", *International Journal of the Sociology of Language* 218 (2012), 25-58
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye, 1974.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*. thk. Fuâd Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Hey'etu'l-Misriyye li'l-Küttâb, 1974.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Daru't-Turbe ve't-Turas, ts.
- Theodor, Nöldeke. *el-Lugâtu's-sâmiyye*. çev. Abdu'ttevvâb, Ramadân. Kahire: Mektebetu Daru'n-nehdati'l-Arabiyye 1963.
- Tüccar, Zülfikar. "Ümeyye b. Ebî's-Salt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Türcan, Selim. *Kimlik ve Kitab İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Urquhart, Cathy. *Nitel Araştırmalar İçin Temellendirilmiş Kuram Uygulama Rehberi*. çev. Züleyha Ünlü-Okan Külekçi. Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.
- Vendryes, Joseph. *el-Luga*. çev. Muhammed el-Kassâs-Abdulhamid ed-Duvâhlî. Mısır: Mektebetu Anclû, 1950.
- Yalnız, Fatma-Okumuş, Sümeye Revşen. "Kur'ân Lehçe Yoğunluğu Haritalandırılması: Atâ b. Ebî Rabâh'ın Garîbü'l-Kur'ân'ı Bağlamında". *İslam Tetkikleri Dergisi* 15/1 (2025). <http://dx.doi.org/10.26650/iuitd.2025.1587836>
- Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 10. Basım, 2016.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ata Abdulkadir. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001.